

Міграція – додана вартість?

Люблінський католицький університет Іоана Павла ІІ
Люблінська школа бізнесу Фундації Розвитку ЛКУ

Дослідження міграції – т. 2

Міграція – додана вартість?

за ред. Кшиштофа Марковського

Люблін 2008

Мовна редакція – Любомир Пушак
Дизайн обкладинки – Анна Ковальчик
Технічна редакція – Томаш П'єх

Видавнича рецензія: професор, доктор габілітований Роман Дзвонковський

Публікація в рамках проекту „Співпраця Університетів підтримуюча розвиток регіонів – Люблінського та Львівського” Програма Сусідства Польща-Білорусь-Україна
Interreg IIIA/TACIS CBC 2004-2006

Договір про фінансування проекту №: IG-2004/PL-UB/2.06/2.1/U-16/06 від 26 червня 2006 р.

Проект співфінансований за рахунок
Європейського Фонду Регіонального Розвитку
в рамках Програми Сусідства Польща-Білорусь-
Україна INTERREG III A/TACIS CBC

Частина матеріалів до цієї публікації була підготована у рамках проекту

«Migravalue»

Steering Economic and Social Cohesion
in the CADSES Space: Valuing Migration
as a Development Tool

програми Interreg III B Cadses

Європейського
Союзу

© Видавництво Люблінського католицького університету 2008
ISBN: 978-83-7363-510-4

Люблінський католицький університет Іоана Павла II
Алеї Рацлавіцькі 14, 20-950 Люблін (Польща)
e-mail: oinfo@kul.lublin.pl
<http://www.kul.lublin.pl>

Співвидавець:
Люблінська школа бізнесу Фондації Розвитку ЛКУ
вул. Константинув, 1Ж
20-708 Люблін (Польща)
e-mail: wydawnictwo@lsb.lublin.pl
<http://www.lbs.pl>

Зміст

Вступ	7
-------------	---

Частина I

<i>Марек Лісецький</i>	
Міграція як реальна і потенційна загроза для безпеки країни.....	9
<i>Дорота Прашалович</i>	
Поляки в Берліні: від германізації до глобалізації	17
<i>Йоанна Напєрала, Пауліна Тревена</i>	
Сучасні міграції до Норвегії у світлі найновіших даних.....	30
<i>Зофія Кавчинська-Бутрим</i>	
Міграційний капітал – очікування і досвід	41
<i>Богдан Рожновський, Дорота Брик, Катажина Мик</i>	
Стратегія боротьби зі стресом заробітчачан під час виїзду	49

Частина II

<i>Богдан Гудь</i>	
Головні проблеми трудової міграції в Україні.....	61
<i>Надія Гапон</i>	
Українська родина та трудова еміграція: реалії та перспективи	71
<i>Наталія Козак (Романюк)</i>	
Діалектика викликів і загроз безпеці: міграційний аспект	81

Вступ

Від початку існування людства на Землі люди переміщувалися в пошуках кращого місця проживання. Головною метою цих мандрівок було знайти більш сприятливі умови для розвитку. Люди шукали кращої землі для рослинництва і тваринництва, а також багаті природними багатствами. Однак у ті часи міграція мала загальний характер і зазвичай охоплювала всі племена, які забирали зі собою все, що мали, тобто культивовані рослини, худобу і знаряддя. У наш час міграція має більш індивідуалізований характер. У XXI столітті рішення про виїзд з місця проживання особи приймається самотійно або ж у родинному колі.

Міграція – це дуже динамічне і змінне явище. Аналіз дотеперішніх її тенденцій дозволяє зробити висновок, що в найближчому часі міграція посилиться і поволі охопить усе людство¹. Це означає, що все більше людей буде змінювати місце проживання, а кожна країна станеться як джерелом, так і місцем призначення міграції. Крім того, мігранти будуть належати до різних суспільних і етнічних груп, у зв'язку з чим практично неможливим буде визначення конкретних міграційних течій (трудова, політична і т.п.), до того ж, більшість мігрантів буде жіночої статі.

Експерти Світового банку вважають, що кількість мігрантів збільшиться не лише в таких країнах як Польща, Чехія, Україна, тобто таких, що проходять етап економічних реформ, але й у високо розвинутих державах². Наприклад, згідно з твердженням Британського інституту досліджень суспільної політики (Institute for Public Policy Research), що аналізує еміграцію британців, Англія як приймає, так і висилає мігрантів. У 2005 році з Англії ви емігрувало близько 198 тис. освічених британців³. Найбільш популярними країнами, до яких емігрували британці, є: Австралія, Канада, Нова Зеландія і Південно-Африканська Республіка (ПАР). Подібна ситуація стосується і Німеччини. У 2006 році аж 145 тис. німців залишило свою вітчизну в пошуках щастя за кордоном. Це найбільша еміграційна хвиля в Німеччині від 1954 року⁴. Подібних прикладів можна привести багато.

На розмір міграції з Польщі й України основний вплив має рівень економічного розвитку цих країн і країн Західної Європи. Наприклад, порівнюючи рівень заробітку в Польщі і в Німеччині, ситуація оцінюється не на користь Польщі. На жаль, зрів-

¹ Див.: CASTELS St., MILLER M.: *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, London: Palgrave Macmillan Press 2003.

² Див.: *Report: Labor Migration Likely to Grow in Europe and Central Asia*, online: <http://www.worldbank.org>.

³ SRISKANDARAJAH D., DREW C.: *Mapping the scale and nature of British Emigration. IPPR*. Online: <http://www.ippr.org.uk/publicationsandreports/publication.asp?id=509> (20. 12. 2006).

⁴ ZDZIECHOWSKA M.: *Emigracja bezrobotnych*. [online:] <http://www.wprost.pl/ar/118661/Emigracja-bezrobotnych> (2007).

няння рівня життя і розміру заробітної платні у країнах Східної і Західної Європи не наступить у найближчому майбутньому. Можливість отримати вищу платню за виконання однотипної праці, а також краща професійна перспектива в іншій країні будуть схилити все більше людей до виїзду закордон.

На сьогоднішній день міграція стала викликом як для країн, з яких мігрують, так і країн, які приймають мігрантів. Вона призводить до різних наслідків для цих країн, як позитивного, так і негативного характеру. Це стосується також Польщі і України, особливо як країн, з яких виїжджають до інших європейських держав. Наслідки міграції спостерігаються в різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, суспільній і психологічній. Крім того, на рішення про виїзд має вплив багато чинників індивідуального характеру. Ця публікація намагається дати відповідь на питання, наскільки міграція входить у систему цінностей людини і для кого саме.

Головною метою цієї монографії є відповідь на питання: наскільки міграція є доданою вартістю? Вона висвітлює вибрані потоки міграції з Польщі і України, різні явища, які її супроводжують, а також наслідки в суспільному й індивідуальному аспектах. Незважаючи на те, що у працях авторів, уміщених в цій монографії, сукупно розглядаються вибрані аспекти міграції, їх можна систематизувати у дві тематично близькі частини. Головний критерій поділу праць – країна, з якої мігрують. Монографія розпочинається працею, яка описує вплив міграції на безпеку Польщі. Далі представлено праці про міграцію поляків до Берліна і Норвегії. У наступних дослідженнях міграція розглядається як матеріальний (побутовий), суспільний капітал і як капітал здоров'я, а також способи боротьби зі стресом у мігрантів з Польщі. Друга частина описує українську міграцію. У цій частині представлено проблеми, пов'язані з виїздом українців за межі рідного краю, вплив таких виїздів на родини мігрантів і безпеку держави в економічному, демографічному і суспільному аспекті.

Кишиштоф Марковський

Міграція як реальна і потенційна загроза для безпеки країни

У спостереженнях міжнародних організацій, науково-дослідних центрів, було запроваджено визначення основних понять, пов'язаних з безпекою (міжнародною та внутрішньою), прийнято спроби докладної ретроспективної та проспективної ідентифікації загроз, класифікації загроз, а також спроби окреслити ризик їх появи. Наприклад, у документах ООН, до явищ, які загрожують міжнародній безпеці, належить довільний випадок чи процес, який призводить до великої кількості жертв або зменшення шансів на життя окремих осіб і нищить сутність держави, як основної окремої одиниці міжнародної системи. Зазначено шість груп загроз, яких світ повинен стеретись тепер і в найближчі десятиліття. А саме:

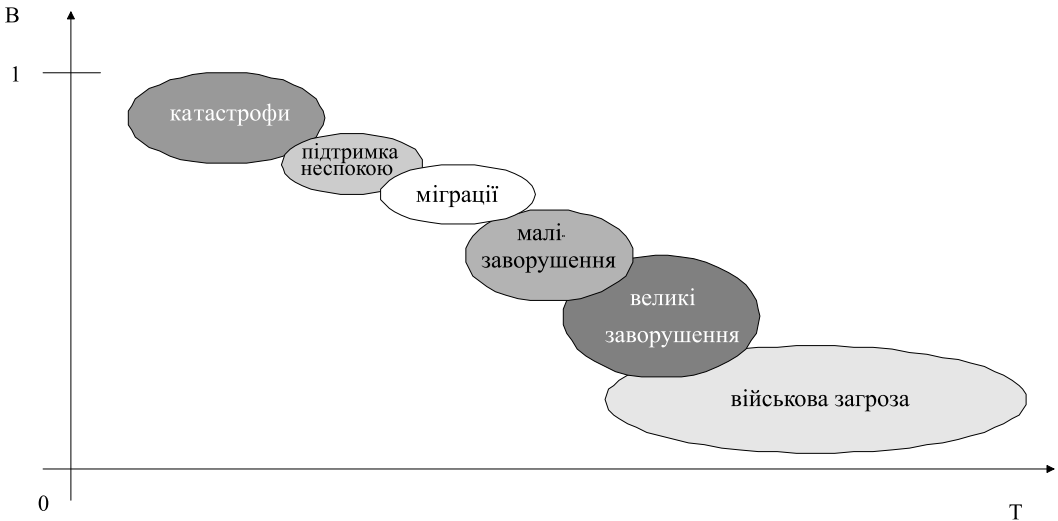
- суспільна і економічна загроза, яка несе в собі інфекційні хвороби та деградацію природного середовища;
- конфлікти між державами;
- внутрішні конфлікти, з домашніми війнами, геноцидом та іншими злочинами великих масштабів;
- ядерна, радіологічна, хімічна та біологічна зброя;
- тероризм;
- міжнародна організована злочинність¹.

На трохи інший вид загроз для міжнародної безпеки – а особливо європейської, звертають увагу німецькі дослідники. З проведених дослідів у ФРН виходить, що головними загрозами, які можуть траплятися в Європі, є такі: загрози військові, загрози, які є наслідками „великих” і „малих” заворушень, міграції, підтримки неспокою, катастроф². Ризик їх появи представлено на малюнку 1.

* Проф., доктор габ., Люблінський католицький університет Іоанна Павла II.

¹ FASSBENDER B.: *Reforma ONZ i bezpieczeństwo zbiorowe. Raport Panelu ONZ Wysokiego Szczebla ds. Zagrożeń, Wyzwań i Zmiany z grudnia 2004 oraz zalecenia Sekretarza Generalnego ONZ z marca 2005 roku*, Global Issue Papers № 17, с. 11; online: <http://www.boell.pl/>

² RAULIER A.: *Gedanken zum militärischen Beitrag an die allgemeine Existenzsicherung*, Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift 1997, № 11, s. 10; а також: LENARD S.: *Transgraniczny system obrony przed skutkami wypadków i katastrof na granicy polsko-niemieckiej*, Warszawa 2000, с. 21-23 (неопублікована кандидатська дисертація, написана під керівництвом М. Лісецького).

Де: Т – радіус, В – ймовірність, Ризик = Т х В

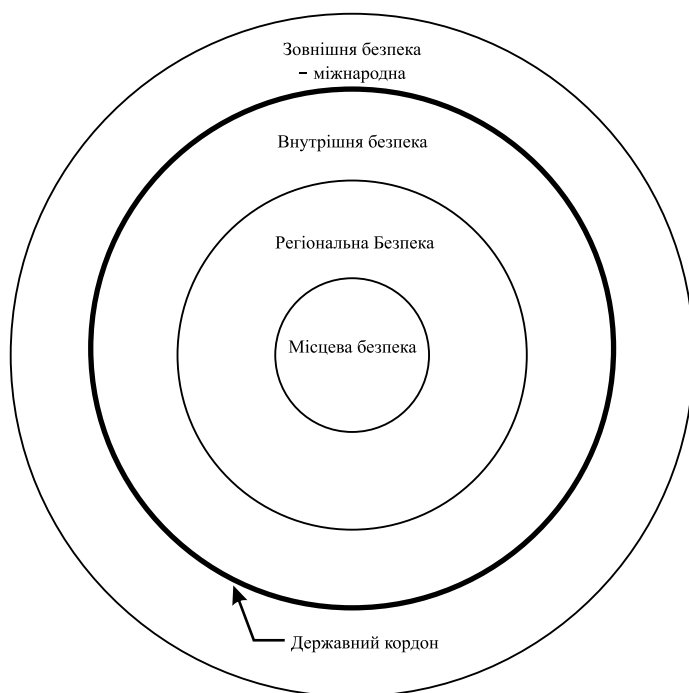
Джерело: RAULIER A.: *Gedanken zum militärischen Beitrag an die allgemeine Existenzsicherung*, Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift 1997, № 11, с. 10.

Малюнок 1. Ризик появи окремих випадків.

Як вказано на малюнку 1, міграція належить до головної загрози для безпеки країн. У багатьох країнах, наприклад, в Італії, Франції, Іспанії вважається основною небезпекою.

Щоб говорити про рівень реальних і потенційних загроз, які служать міграції, слід спочатку окреслити це поняття, яке неоднозначно всі розуміють. Загалом міграція – переміщення населення, зміна місця перебування. Це переміщення може мати внутрішній характер (у рамках даної країни), зовнішній (до чи з інших країн), тимчасовий, тривалий або відносно тривалий. З огляду на ціль переміщення можна говорити про міграцію туристичну, лікувальну, трудову, на поселення. Причин міграції може бути дуже багато.

Всупереч загальній рекомендації, яка знаходиться у ст. 13, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року Загальної декларації прав людини, принцип, що кожна людина має право на вільне переміщення і вибір місця проживання в межах будь-яких країн, на практиці ця можливість є обмежена. З причин, а часто під приводом оборони національної безпеки, публічного порядку, здоров'я, моралі, прав і свободи інших осіб, багаті країни відгороджуються від бідних, обмежують можливість в'їзду на власну територію. Формально-правові обмеження призводять до появи нелегальної міграції. Звідси, важливим елементом, який впливає на безпеку, є правильна охорона кордону країни (зовнішніх кордонів, як у випадку ЄС), а також відповідний контроль руху. Державний кордон є відповідною точкою у поділі національної безпеки на зовнішню (міжнародну) і внутрішню (регіональну і місцеву). Див. – мал. 2

Малюнок 2. Національна безпека в підході системному (комплексному) – просторовому

Широко зрозуміла охорона державного кордону охоплює політичну, економічну, екологічну, санітарну, ветеринарну, фітосанітарну охорону, а також захист від випадків, які можуть загрожувати публічній безпеці (в тому числі публічному порядку). Охорона політична – діяльність, прийнята у країні і за її кордоном для збереження суверенності держави та конституційного ладу. Економічна охорона охоплює протидію усім явищам, які можуть гальмувати економічний розвиток країни. Охорона екологічна полягає на запобіганню припливу з-за кордону забруднень, матеріалів, які загрожують природному середовищу. Охорона санітарна, ветеринарна та фітосанітарна – на запобіганню переміщенню хвороб, що загрожують людям, тваринам, рослинам. Важливим елементом з точки зору публічної безпеки є захист території держави (яка починається на кордоні) від криміногенних явищ.

Саме такий захист кордону реалізовується багатьма суб'єктами, які визначаються в основних законах, законах детальних, а також у виконавчих актах до них.

У вузькому значенні охорона державного кордону полягає на перевірці перебігу, а також на утриманні зазначеної кордонної лінії, перевірки легального переміщення через кордон осіб, товарів і засобів пересування. Кордонна межа, приплив людей і товарів є трьома основними елементами, характеристичними для захисту кордонів протягом кількох тисяч років (від моменту появи суверенних країн). Протягом років змінювався лише кількісний та якісний рівень міграції, а також товарного обігу. Також це стосується патологічних явищ, котрі супроводжують це переміщення.

Нинішній рух на кордонах носить масовий характер. Кожна країна, з однієї сторони, хоче володіти якнайбільшою інформацією про цей рух, для того щоб ефективно ним керувати, маючи на меті протидію усім патологічним явищам, які пов'язані з міграцією та товарним обігом, а також щоб кількісні та якісні зміни рухового потоку були корисними для інтересів держави (політичні, економічні, культурні, наукові і т.д.). З другої сторони, хоче, щоб кордонний рух відбувався справно. Досягнення цих розбіжних цілей можливе лише тоді, коли група сусідніх і зацікавлених між собою країн :

- має стабільний, порівняльний рівень економічного розвитку;
- проводить однорідну візову політику та власні умови в'їзду на кордон;
- разом співпрацюючи, протидіє нелегальній торгівлі одурманливими засобами, зброєю, нелегальному приїзду та нелегальному поселенню осіб, податковим та митним обманам, контрабанді та іншим криміногенним явищам;
- співпрацює у сфері охорони середовища.

Основи співпраці окреслюють відповідні міжнародні умови.

Представлені вище умови виконують, наприклад, країни ЄС, котрі є членами т.зв. зони Шенгену³. Внаслідок цього від 1993 року стала можлива ліквідація внутрішніх кордонів між цими країнами – а що за цим іде – митного та прикордонного контролю. Митний та прикордонний контроль у країнах ЄС відбувається на зовнішніх кордонах цих країн. При цьому митний контроль, як правило, не проходить на самому кордоні, а в середині країни, в місцях спеціально для цього виділених. Усі міжнародні аеро- і морські порти вважаються зовнішніми кордонами. Детальна увага покладена на в'їзному контролі.

Процес лібералізації митного та прикордонного контролю на кордонах країн Західної Європи історично обійняв перехід з незалежного контролю, який виконувався між двома країнами, до спільного контролю, далі до контролю при в'їзді лише в одній з країн, селективного контролю і нарешті ліквідації. У подібному напрямку відбувається зміна процедури митного та прикордонного контролю на кордонах Польщі. Зміни ці селективно наступають в погодженні з сусідніми країнами. Серйозні зміни в системі захисту РП почалися після приєднання Польщі та інших країн (Чехії, Угорщини і т.д.) до ЄС. Східний кордон Польщі став зовнішнім кордоном ЄС. Його ефективний захист має значний вплив на безпеку решти країн Європи.

Рівень загроз, пов'язаних з міграцією, залежить від рівня прикордонного особового руху, динаміку якого представлено в таблиці 1.

³ Назва зони походить від прикордонного міста Люксембург, в якому в 1985 році Бельгія, Франція, Люксембург та Німеччина підписали угоду про поступову ліквідацію паспортного контролю на внутрішніх кордонах, детальнішого контролю на зовнішніх кордонах і створення Системи інформації Шенген (SIS), яка збирає дані про небажані особи, і такі, що розшукуються. Зона нині налічує усі „старі” країни ЄС, за винятком Ірландії та Великої Британії, а також Норвегії та Ісландії. На кордонах поміж країнами, що належать до неї, уже немає паспортного контролю. Польща ймовірно ввійде до зони Шенгену під кінець 2007 р. Термін цей передусім залежить від терміну запуску Польської національної інформаційної системи, як інтегрованої підсистеми Системи інформації Шенген (SIS, а точніше SIS II), а також Системи візової Інформації (SIV). Правова основа про дану інтеграцію знаходиться в розділі з 24 серпня 2007 р. про участь Республіки Польща в Інформаційній системі Шенген, а також Системі візової Інформації (Dz. U. Nr 165, poz. 1170).

Таблиця 1. Прикордонний особовий рух (загалом, громадяни РП, іноземці) в 1994-2005 роках

	Загалом	Громадяни РП	Іноземці
1994	217118132	68397227	148720905
1995	236940427	71868291	165072136
1996	262344378	87725839	174618539
1997	273884975	97658384	176226591
1998	274884868	97599335	177285533
1999	284845772	106657215	178188557
2000	281206348	111790977	169415371
2001	228588065	106410147	122177918
2002	191476930	90024206	101452724
2003	181048849	77443249	103605600
2004	198169484	74894225	123275259
2005	210526532	81901625	128624907

Джерело: Дані прикордонної служби.

Як виникає з даних таблиці 1, число осіб, які перетнули кордон у 1994-2005 роках вагалось від 200 до 300 млн. осіб на рік. А це означає, що за добу кордон РП перетинає до мільйона осіб. Звідси, тяжко не погодитись з раніше сформульованою тезою, що це є і мусить бути явищем, яке має вплив на життя громадян, на безпеку держави.

На фоні такого великого потоку руху, кількість осіб, затриманих прикордонною службою за злочини та порушення на кордоні, є невелика. Коливається в межах 4-7 тис. осіб на рік. З того громадяни РП становлять біля 20-40 %, решта – іноземці, а саме з: України, Росії, Молдови, В'єтнаму, Чехії, Німеччини, Білорусії, Грузії, Вірменії, Китаю. Так звана „темна” кількість є досить значна. Підтвердженням цього є, між іншим, кількість „туристів”, які торгують на Стадіоні Десятиліття у Варшаві – часто, протягом декількох місяців, а навіть і років. Звідси, традиційний контроль на кордонах мусить із щораз більшою мірою підтримуватись перевіркою всередині країни.

Частина іноземців, котрі прибувають до Польщі, всупереч значному рівню безробіття, яке коливається в межах 15-20 %, від деякого часу систематично нотується ріст надання праці іноземцям – в основному таких професій та спеціальностей, з яких не вистачає відповідної кількості польських працівників. Роботодавці щораз охоче беруть на роботу іноземців, незважаючи на те, що це забирає багато часу з точки зору залагодження усіх правових формальностей, і пов'язано зі значними коштами.

Кожний іноземець, який хоче легально працювати в Польщі, мусить отримати дозвіл від воеводи, дійсний з огляду на місце знаходження фірми, в якій дана особа планує працювати. Обов'язок цей не стосується жителів країн-членів Спільноти, а також країн, з якими ЄС підписала угоду про вільний приплив осіб⁴.

⁴ Усі питання пов'язані з працевлаштуванням і працею іноземців на території РП регулюються законом з 20 квітня 2004 року „Про просування працевлаштування та інституції ринку праці” (Dz. U. Nr 99, poz. 1001), а також рядом розпоряджень Міністра праці та суспільної політики.

Складна і досить довга процедура отримання іноземцем дозволу на працю, а також пов'язані з працевлаштуванням значні оплати, грошова сума яких з 1.01.2006 року відповідає мінімальній виплаті за працю (у випадку, коли роботодавець хоче лише продовжити дозвіл праці іноземця, зобов'язаний сплатити половину мінімальної винагороди), відлякує багатьох роботодавців. Частина роботодавців охоче приймає іноземців „на чорно”.

Тому й маємо в Польщі своєрідний двосегментний ринок праці у сфері працевлаштування іноземців. З однієї сторони, його характеризує легальне прийняття іноземців, з другої ж, нелегальний прийом до праці, котрий вагається від 50 до 300 тис. осіб. Іноземців, котрі легально працевлаштовані, є значно менше.

Згідно з даними з 2003 року, найбільшу кількість дозволів отримали жителі країн старого ЄС – біля 7845 осіб, у тому числі найбільше німці – біля 1865 і французи – 1491. Також значну групу становили українці, котрі в 2003 році отримали близько 2750 дозволів на працю, білоруси – біля 828, а також росіяни. З позаєвропейських країн найбільшу групу становили американці (видано 846 дозволів на працю) і турки (665 осіб). Найбільша кількість іноземців (а це понад 50 %) прийнято до праці у Мазовецькім воєводстві – 9300 осіб. Наступні місця зайняли такі воєводства: Сілезьке (1500 іноземців), Поморське (1100 іноземців⁵) та Великопольське (1000).

Аналізуючи фахи, за якими працюють іноземці в нашій країні, можна зауважити, що більшість громадян старих країн-членів ЄС працює в таких секторах, як фінанси та промисловість, рідко в торгівлі. Жителі Росії, а також колишніх радянських республік в основному працюють у торгівлі, а також в освіті. Натомість американці дуже часто працевлаштовані в Польщі як лектори англійської мови.

Нині масштаб працевлаштування іноземців в Польщі не впливає значно на ситуацію польського ринку праці. Кількість легально та нелегально працюючих іноземців на території нашої держави не перевищує 1 %. Варто також додати, що особи з-за кордону допущені до польського ринку праці на основі працевлаштування як доповнення, а не витіснення⁶.

Частина іноземців, котрі приїждять до Польщі, прагне отримати дозвіл на постійне місце проживання, згоду на толерантне проживання, статус емігранта чи тимчасовий захист. Кількість поданих заяв на отримання статусу емігранта в 1992-2005 роках, визначені статуси, кількість положень на толерантне проживання представлено в таблиці 2.

Переміщення людей через кордон РП відбувається пішки або за допомогою транспортних засобів. Переважають легкові автомобілі (40-80 млн. на рік), автобуси (400-600 тис. на рік), літаки (біля 100 тис. на рік) – таблиця 3. Значно зростає кількість вантажних автомобілів, котрі перевозять товари (у порівнянні з 1994 роком у 2005 році зросла майже утричі – з 2,7 млн. до 9,0 млн. на рік). Таке збільшення кількості вантажних автомобілів, які проїжджають через територію Польщі, становить серйозну загрозу для безпеки громадян.

⁵ MAIK P.: *Cudzoziemcy pracujący w Polsce (2007)*, [online:] <http://www.wokolkariery.pl/cudzoziemcy-pracujacy-w-polsce.xml>.

⁶ Там само.

Таблиця 2. Кількість заяв, визначені статуси, ухвали на толерантне проживання

	Кількість заяв	Визначені статуси	Згода на толерантне проживання
1992	567	75	.
1993	819	61	.
1994	598	391	.
1995	843	105	.
1996	3211	120	.
1997	3539	139	.
1998	3410	55	.
1999	3031	37	.
2000	4589	78	.
2001	.	.	.
2002	5153	280	.
2003	6903	216	23
2004	8079	315	846
2005	6860	335	1822
Разом	47602	2207	2691

Джерело: Дані з Управління у справах іноземців

Таблиця 3. Кордонний рух транспортних засобів пересування (автомобілів, автобусів, вантажних авто в тис.) в 1994-2005 роках

	Легкові автомобілі	Автобуси	Вантажні автомобілі
1994	61500	520	2720
1995	66900	560	2790
1996	75800	540	3480
2000	72245	509	4925
2001	54793	506	5441
2002	44964	503	5812
2003	43127	479	6174
2004	52891	508	7410
2005	58421	554	8968

Джерело: Дані прикордонної служби

Прикордонний рух – це рух особовий і товарний, котрий постійно збільшується (що підтверджує, між іншим, зріст кількості вантажних автомобілів, що перетинають кордон).

З одного боку, країни зацікавлені спрощенням процедур на кордоні, з другого – у власному інтересі та інтересі держав, з якими підписали дво- і багатосторонні порозуміння, повинні захищатись від патологій, пов'язаних з цим рухом.

Товарний обіг із закордоном супроводжується митною і прикордонною валютною злочинністю. Митна та прикордонна валютна злочинність полягає на свідомому униканні внесення грошової плати до державної скарбниці, такої як: мито, податки та інші обов'язкові оплати, а також уникнення реалізації інших вимог на імпорتنих і експортних товарах.

Складне до оцінки явище митної та прикордонної валютної злочинності є вагомою проблемою з огляду на значний розмір збитків, завданих бюджетам країн, з причин не внесення митних та податкових платежів. Нечесні імпортери також становлять загрозу для суб'єктів господарської діяльності, які хочуть чесно функціонувати (знищують заниженими цінами).

Емпірична ідентифікація митної та прикордонної валютної злочинності вказує на такі патологічні явища:

- ввезення товарів без митного контролю;
- митні шахрайства на кількості, якості і виді товарів, а також на митній вартості товару;
- підробка свідоцтв походження товару;
- фіктивний реекспорт товарів;
- фіктивний вивіз товарів;
- фіктивний транзит товарів;
- неправильні розрахунки з фінансовими органами акцизних товарів;
- привіз і вивіз товарів, заборонених законом (які загрожують здоров'ю та життю громадян, крадених „піратських” і т. д.);
- вивіз значних грошових сум без банківської згоди.

Патологія, яка служить міграції, вимагає детальної системи перевірки. Перевірка ця не повинна обмежуватись до лінії кордону. Повинна виконуватись під час прибуття до країн (передусім у системі візових процедур), на кордонній лінії (але з огляду на великий рух, ця можливість є обмежена), а також значно більше, ніж дотепер, в середині країни – з добре розбудованою операційною ідентифікацією злочинних явищ. Значним полегшенням для Польщі – як східного буфера ЄС у сфері міграційного контролю – буде можливість функціонувати в Інформаційній системі Шенген, а також у Системі візової інформації. Справний та ефективний контроль міграції в Польщі впливає і буде впливати на безпеку усього ЄС. Від його справності та ефективності буде залежати ступінь ліквідації прикордонного контролю на нашому південному та західному кордонах.

* Переклад з польської мови Оксани Смаль.

Поляки в Берліні: від германізації до глобалізації¹

I. Факти та питання

Польські міграції до Берліна мають більш як двохсотлітню традицію. Започатковані наприкінці XVIII століття, вони посилилися у XIX ст., особливо у його другій половині. У ті часи внаслідок прибуття чергових хвиль мігрантів, головним чином з польських земель, анексованих Пруссією, а також (хоча і значно меншою мірою) з польських територій, анексованих Росією та Австро-Угорщиною, у цьому місті утворилася велике скупчення поляків. Розвивалося воно не лінійним шляхом, його історія була набагато складнішою.

Оскільки тут немає можливості вмістити хронологію подій, зазначимо лише, що внаслідок найновіших міграцій це скупчення і надалі є дуже чисельним. Попри те, що йому присвячено багато досліджень, ми навдивовижу мало знаємо про нього². Завданням цього тексту є уточнити, що саме впливає з уже існуючих досліджень, а також вказати на інформаційні прогалини. Слід також зробити спробу визначення питань, котрі заслуговують на вивчення і обговорення у подальших дослідженнях польської міграції до цієї метрополії. Дана спроба не є ні оглядом тематичної літератури, ані побіжною характеристикою польської громади в Берліні. Тут йдеться передовсім про постановку кількох важливих питань, які заохочували б до дискусії на тему того, що нам власне відомо про це скупчення.

Запропоновані питання можна поділити на декілька груп. Перша з них стосується диференціації польських міграційних потоків до Берліна, друга – розмаїтих середовищ, які витворили ці течії у прусській, а пізніше німецькій столиці. Третя група – це питання інституцій та організацій, створених поляками у Берліні, а четверта зосереджується на перебігу процесів інтеграції та асиміляції. Усі ці питання стосуються давніх і сучасних міграцій з польських земель до Берліна.

Порівнюючи міграції XIX століття з сучасними міграціями, шукаємо базові спільні риси та відмінності. Намагаємося віднайти певні універсальні моделі новочасних міграційних процесів. Під новочасними розуміємо процеси, що розпочалися наприкінці XVIII ст., у добу модернізаційних змін, котрі тривають на польських

* Доктор габ., Ягеллонський університет.

¹ Текст написано в рамках дослідницького проекту МНіВО № 3319/H03/2007/32, під назвою „Поляки у Берліні: Старі та нові міграційні потоки. Проблеми інтеграції та внутрішньої диференціації імміграційного середовища”.

² Загальний список літератури за даною тематикою вміщено у бібліографії наприкінці цього тексту.

землях до нинішнього дня³. Замислюємось також над тим, на скільки скупчення поляків у Берліні нагадує інші великі скупчення поляків на чужині.

Розпочати слід від такого очевидного питання, як географічна близькість Берліна. Адже специфіка польського скупчення в столиці Німеччини значною мірою зумовлена цією близькістю. З територій, що належали Пруссії, і звідки походила більшість польських мігрантів, було дуже близько до Берліна, на додаток, у часи поділу Польщі не потрібно було перетинати державного кордону. Отож до 1918 року цей процес міграції не розглядався як закордонна міграція. Однак він носив „міжнародний” характер у буквальному значенні цього слова, оскільки мігранти змінювали соціальне середовище й осідали у принципово новому для них культурному оточенні. Одночасно маємо тут справу з міграцією з сільської місцевості до міста, типовою для епохи модернізаційних змін. Метрополія, що швидко розвивалася і потребувала робочих рук, пропонувала привабливі можливості працевлаштування населенню близьких, менш розвинутих і в основному сільськогосподарських регіонів. Серед прибульців були німці, поряд з ними поляки та євреї, а також менш чисельні чехи, литовці та галицькі українці (русини).

Етнічна мозаїка метрополії, як у XIX ст., так і на даний час, складається, однак із ще більшої кількості елементів, оскільки Берлін приваблював і надалі приваблює мігрантів із досить віддалених територій. Не вдаючись у деталі, слід зазначити, що у XIX ст. поляки займали низьку позицію в емігрантському середовищі метрополії. У привілейованому становищі знаходилися французькі гугеноти, ймовірно, і данці, вище становище, ніж поляки, посідали також і чехи. Натомість, на переломі XX і XXI ст. поляків сприймають як найбільш наближених за культурою до місцевого населення, їх порівнюють з найчисельнішими серед іммігрантів турками та іммігрантами з колишньої Югославії.

На початку XX ст. польська громада в Берліні значно зросла і нараховувала понад 37 тисяч осіб, зареєстрованих як мешканці міста (1910 р.). Реальні розміри цієї громади приблизно оцінювалися на 60-100 тис. осіб. Майже через сто років (у 2005 р.) трохи більше як 30 тисяч поляків мають дозвіл на проживання в Берліні, а реально загальне число польських мігрантів (що перебувають у метрополії легально і нелегально) знову оцінюється в межах 100 тисяч. Слід, однак, зазначити, що розміри цього скупчення змінюються з часом, у залежності від політичної ситуації. Наприклад, одразу після I Світової війни значна кількість поляків вирішила повернутися з Німеччини до відродженої Речі Посполитої, що призвело до скорочення кількості поляків у Берліні на дві третини у порівнянні з довоєнним станом. Причин тогочасних зворотних міграцій слід шукати по обидва боки нововстановлених кордонів. Нова польська держава впливала на уяву мігрантів, хоча її влада не проводила активної політики заохочення до повернення з чужини. У свою чергу, німецька влада вимагала від мігрантів вибору національної приналежності або (у цьому випадку) визнання власної німецької ідентичності, що було пов'язано з отриманням німець-

³ Питання використання концепції модернізації в дослідженнях міграції є досить складними. Коротко подаю їх в іншому тексті. Див.: PRASZAŁOWICZ D.: *Dawne i nowe migracje, dawne i nowe konceptualizacje w badaniach migracyjnych*. „Przegląd Polonijny” 2007, т. 33 (у друці).

кого громадянства. У такій ситуації багато емігрантів вирішували повернутися на батьківщину. Виглядає на те, що політичний перелом 1989 р. не спричинив аналогічного ефекту. Не зафіксовано такої ж значної кількості повернень, більше того, потоки польських міграцій, що вже протягом певного часу плинули на Захід, зросли, а найбільші з них прямували саме до Німеччини.

II. Потоки міграції

Міграції з польських земель рухалися і рухаються до Берліна різними шляхами. Багато з цих міграційних потоків викликає зустрічні потоки. Це означає, що поряд із імміграцією до Берліна, нараховується значна кількість зворотних міграцій. У дослідженнях міграцій (серед різних типологій міграцій) з огляду на час виділяємо міграції постійні та довго- чи короткотермінові. Специфічною формою короткотермінових міграцій є циклічні міграції, до яких належать сезонні та ротаційні⁴ міграції. За винятком ротаційних міграцій, які є типовими для сучасних міграцій, усі інші форми присутні у процесах міграції поляків до Берліна починаючи з XIX ст. і до наших днів. З огляду на близькість Берліна видається, що у порівнянні до більшості польських скупчень за кордоном, у цьому випадку існує більше короткотермінових та багаторазових міграцій.

Слід додати, що міграційні плани змінюються з часом, і деякі особи, що планували короткотермінове перебування за кордоном, вирішують залишитися там на постійне місце проживання, у той час як інші, маючи намір назавжди виїхати зі своєї країни, пізніше вирішують повернутися.

Серед короткотермінових міграцій можна додатково виділити човникові міграції (*shuttle migration*), під якими розуміємо виїзди з метою торгівлі. Після 1989 р. виникло явище прикордонної торгівлі, тож пов'язані з ним люди інколи перетинали кордон по декілька разів на день. Насправді Берлін важко зарахувати до міст, розташованих у прикордонному регіоні, але як привабливий ринок збуту, він притягує так само сильно як і прикордонні торговіці. Такий вид міграції не є однак ознакою виключно нашого часу. Уже під час I Світової війни поляки привозили харчові продукти на продаж до Берліна⁵.

Також у випадку осіб, що виїхали до Берліна на постійне місце проживання, близькість польських земель відіграє важливу роль. Наприклад, серед польських родин, що проживають у цьому місті, прийнято відсилати дітей на канікули до родичів у свої родинні місця. Цей звичай був розповсюджений у XIX ст. і зберігався до часів Веймарської республіки. Роки Третього рейху, II Світової війни та комуністичної системи „віддалили” Берлін від Польщі. І хоча цей період тривав понад півстоліття, після його закінчення у 1989 р. швидко відновилися давні моделі суспільної мобільності. Це „наближення” та „віддалення” Берліна від польських земель – в залежності

⁴ У ротаційних міграціях декілька осіб змінюють одне одного на тому самому робочому місці, у той спосіб, що замість того, хто повертається додому, приїздить інший і перебирає на себе його обов'язки.

⁵ CZEBATUL M.: *Opowieść Marty z Szulców*, Nowy Tomysl 1999.

від політичної ситуації, заслуговує на особливу увагу і може послужити як однією з тем для подальших дискусій (що однак виходить за межі цього тексту).

III. Соціальна диференціація

Окремі потоки еміграції утворили в метрополії різноманітні польські середовища, котрі часто мають між собою небагато спільного. Так було в XIX ст., так є і зараз. Отож маємо справу з імміграційним скупченням, котре не мало і не має рис спільноти (типу *Gemeinschaft* Фердинанда Тонніса), чи етнічної локальної громади (як її визначали представники Чиказької школи). Як давніше, так і тепер найчисельнішими є середовища польських мігрантів-заробітчан, частина з яких перебуває і працює в Берліні нелегально. У минулому це були працівники, які у своїй країні не могли заробити на власне утримання, працюючи в сільському господарстві, а в місті ставали некваліфікованими робітниками⁶. Так само і в наші часи багато мігрантів отримують непрестижні низькооплачувані місця роботи, де не вимагається кваліфікація⁷. Значна частина цієї групи на даний час працює на посадах, нижчих свого професійного рівня. В обох часових проміжках саме ці середовища формують уявлення про усе польське імміграційне середовище, як в Берліні, так і по всій Німеччині. Ці уявлення породжували і породжують стереотипи та упередження щодо емігрантів, що призводило і призводить надалі до стигматизації поляків.

Треба однак зазначити, що в житті скупчення поляків у Берліні функціонували також і інші середовища. Єжи Козловський, автор численних праць, присвячених польським міграціям до Німеччини, пише, що польські поміщики почали мандрувати до Берліна вже наприкінці XVIII ст., аби одразу після поділу шляхетської Речі Посполитої шукати щастя при тамтешньому дворі, у державній адміністрації та в прусській армії⁸. На чолі цього середовища на початку XIX ст. став князь Антоній Радзивілл, що перебував у родинному зв'язку з домом Гогенцоллернів завдяки своїй дружині; їх палац у Берліні був осередком польської, німецької і загалом європейської культури⁹. До історії увійшла колекція творів мистецтва, зібрана Атаназієм Рачинським у його берлінському палаці¹⁰.

У Берліні знаходили притулок польські біженці, що втікали після придушення національно-визвольних повстань у Російській імперії. Сердечний прийом учасників листопадового повстання з боку частини берлінської еліти названо терміном

⁶ Там само.

⁷ NORBERT N.: *Changing Rhetoric and Narratives: German Trade Unions and Polish Migrant Workers. B: Europeanisation, National Identities and Migration: Changes in Boundary Construction between Western and Eastern Europe*. Spohn W., Triandafyllidou A. (ред.), London 2003, с. 192-222.

⁸ Там само.

⁹ POTOCKA Maria Małgorzata z Radziwiłłów: *Z moich wspomnień (Pamiętnik)*, Londyn 1983.

¹⁰ WARSCHAUER A.: *Zur Geschichte der Gemälde-Sammlung des Grafen A. Raczyński*. „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, 1904

*Polenbegeisterung*¹¹. До Берліна чисельно виїздила польська молодь, щоб здобувати освіту в тамтешніх школах та вищих навчальних закладах¹². Від 1848 р. польські депутати служили у Прусьському сеймі (Landtag), а пізніше – у німецькому парламенті (Reichstag)¹³. На зламі XIX та XX ст. у берлінських мистецьких колах помітними постатями були польські митці, серед них Юліуш Фалат, Войцех Коссак та Станіслав Пшибишевський¹⁴.

Поряд із уже згаданими робітничими середовищами, найбільш чисельними були середовища польських ремісників: пекарів, різників, столярів, шевців, кравців¹⁵. Соціальну структуру скупчення поляків у Берліні доповнювала біднота, про яку власне нічого не відомо.

У даний час у цьому імміграційному скупченні найбільш привілейованими є групи поляків, які мають високі кваліфікації і займають високе професійне становище. До них належать спеціалісти в галузі інформатики, лікарі, інженери, митці та вчені. Інші середовища складаються з кваліфікованих працівників, що також працюють за спеціальністю. До них належать кухарі, медсестри, спеціалісти в галузі будівництва. Ще одну групу складають у Берліні польські студенти. Усі ці групи є менш чисельними, ніж робітничі середовища. Слід зазначити, що на скільки останнє проявляє тенденцію до збереження своїх розмірів, на стільки інші групи поступово зростають. Це є доволі істотно, оскільки мігранти з високою та середньою кваліфікацією і студенти перебувають у ФРН на законних підставах. Це означає, що з часом пропорції легальних і нелегальних мігрантів можуть змінюватися на користь першої групи.

Доповненням соціальної структури сучасного скупчення поляків у Берліні є безробітні, що мають право перебування в ФРН, а тому можуть отримувати німецькі соціальні виплати¹⁶.

IV. Інституції та етнічні організації

За винятком бідноти, кожне з-поміж вищезгаданих середовищ утворило в Берліні власні товариства та інституції. Це було нелегко, оскільки польські іммігранти не мали власного кварталу. Жили розпорошено, найчастіше в районах Східний Берлін, Веддінг, Моабіт, Кройцберг та Фрідріхсгайн, а також у передмістях Шарлоттенбург, Шпандау, Шоненберг, Ліхтенберг, Нойкельн та Вайсензее, котрі у 1920 р. було включено до складу метрополії. Таким чином, у Берліні не було польської місцевої громади, котра в інших закордонних скупченнях поляків ставала фундаментом етнічної громадської діяльності.

¹¹ KOZŁOWSKI J.: *Rozwój organizacji społeczno-narodowych wychodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870-1914*, Wrocław 1987.

¹² MOLIK W.: *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871-1914*, Poznań 1989.

¹³ TRZECIAKOWSKI L.: *Posłowie polscy w Berlinie 1848-1928*, Warszawa 2003.

¹⁴ POTOCKA Maria Małgorzata z Radziwiłłów, цит. праця.

¹⁵ BERKAN Wł.: *Życiorys własny*, Poznań 1923.

¹⁶ CYRUS N.: *Die aktuelle Zuwanderung aus Polen nach Berlin*. В: Kaplan A.: *Paris-Berlin. Formen und Folgen der Migration*, Berlin 1999.

З огляду на утиски, яких поляки зазнавали як з боку міської влади, так і з боку верхівки Німецької римо-католицької церкви, іммігранти не могли створити у Берліні власної польської парафії. Такі утиски набували у різних часових проміжках більшої чи меншої сили, але назагал від усіх іммігрантів у XIX ст. очікували швидкої і односторонньої асиміляції. Влада створювала перешкоди для реалізації тих суспільних ініціатив, метою яких була підтримка культурної окремішності прибульців. Дослідження міграцій вказують на те, що етнічна парафія взагалі являє собою осередок життя іммігрантської громади, навколо неї утворюються різноманітні товариства, у її приміщеннях влаштовують зустрічі та святкування. Це стосується не лише польських мігрантів. Часто неможливість утворення етнічної парафії веде до розпаду імміграційної громади, котра розчиняється в новому оточенні. Отож, відсутність власних парафій ускладнювала культурну та суспільну діяльність поляків. Можливо, це було головною причиною відсутності інтеграції усєї групи польських іммігрантів у Берліні. Утворення мережі етнічних парафій, ймовірно, створило би можливості для перетворення цієї групи на справжню спільноту.

Німецька римо-католицька церква усвідомлювала, яку важливу роль відіграє рідна мова для підтримки віри. Не бажаючи втрачати вірних, вона направляла душпастирів, що володіли польською мовою, до тих парафій у Берліні, де була значна кількість поляків. Однак, ці священники були не поляками, а німцями, які закінчили спеціалізовані мовні курси. У 1885-87 рр. на парафії Св. Пія у Фрідріхсгайні працював отець Владислав Енн, поляк, що підтримував етнічну активність іммігрантів, але невдовзі він був переведений до Познанського воєводства. Його місце зайняв отець Вільгельм Франк зі Шльонська, який щоправда володів польською мовою, але заявляв про власну пруську ідентичність.

Однак поляки знайшли спосіб, аби поєднати власне релігійне життя з етнічною активністю, що полягав на утворенні польських парафіяльних гуртків при берлінських парафіях. З часом ці гуртки стали найпопулярнішим типом польських товариств у місті, а у 1903 р. вони об'єдналися у федерацію. Поряд із цими гуртками популярними були також і невеликі професійні організації, що згуртовували ремісників і носили загалом локальний характер, обмежений районом або округою. Були це, для прикладу, товариства перукарів, пекарів, шевців. Окрім корпоративних цілей, вони виконували важливі громадські та культурні функції.

Іншою формою товариств були цільові організації, спрямовані на реалізацію конкретних завдань. Найскладніше завдання стояло перед освітніми товариствами, котрі часто були змушені діяти за межами права. Адже викладання польської мови було тривалий час заборонене в Берліні, з чого випливала неможливість офіційного відкриття польської школи. Однак іммігранти долали ці перешкоди і замість однієї закритої організації (Польське освітнє товариство було розпущене владою у 1885 р.) утворювали наступні. Інші цільові об'єднання – це хори – традиція, частково запозичена іммігрантами з німецької культури, спортивні організації (створені за зразком Turnverein), благодійні товариства, театральні гуртки та ін.

Усі ці організації утворили в 1894 р. координаційний центр – Комітет польських товариств у Берліні, котрий пізніше змінив назву на Спілка польських товариств у Берліні¹⁷. Раніше, ще починаючи з 1867 р., численні локальні польські гуртки, що повставали в Берліні, знаходилися під патронатом елітарного Товариства польських промисловців. З кінця ХІХ ст. допомогу надавала також кредитно-ощадна спілка „Скарбона” (1896-1920). Польське громадське життя доповнювали політичні клуби, серед них берлінський відділ ПСП, а також власна преса, передовсім „Дзеннік Берлінські”, що почав виходити у 1897 р. Невдачею закінчилися натомість (до І Світової війни) спроби створення Польського дому, який був би осередком життя етнічної громади. Парадоксально, Польський дім відкрито у міжвоєнний період, коли громада була менша за чисельністю, на додаток, сталося це практично напередодні введення націоналістичної політики у гітлерівській редакції – політики, яка забороняла будь-яке виявлення етнічної окремішності.

Сучасна ситуація польського скупчення у Берліні суттєво відрізняється від його становища в давні часи. Сучасні поляки мають у столиці Німеччини власне душпастирство, котре функціонує від 1981 р., а з 1986 р. отримали у розпорядження власне приміщення. На початку це був храм у Темпелгофі, а з 2004 р. – Базилика св. Івана Хрестителя у районі Кройцберг. Як це зазвичай відбувається у групах іммігрантів, етнічне душпастирство, окрім завдань релігійних, виконує різноманітні додаткові завдання: допомагає у пошуках праці та житла, надає консультації, організує культурно-мистецькі заходи та екскурсії, турбується про наймолодших. Таким чином, являє собою один з осередків, навколо яких концентрується активність поляків у Берліні.

Поляки, від яких сьогодні ніхто не вимагає відмови від власної культурної традиції, отримують підтримку своїх етнічних ініціатив з боку місцевої влади. Отож засоби масової інформації, що спрямовані на обслуговування польських іммігрантів, частково фінансуються з міського бюджету. Це стосується також і радіопередач, газет та Інтернет-порталів. Міські субвенції отримує також і Польська суспільна рада, працівниками якої є поляки, котра надає допомогу іммігрантам, а також інформує про їх права.

На сьогоднішній день у Берліні нескладно знайти курси польської мови, а частина таких курсів організована безпосередньо на базі вищих навчальних закладів. Отож і в цьому випадку польські іммігранти отримують допомогу з боку інституцій приймаючої громади. Надалі користуються популярністю польські клуби та товариства. Декотрі з них, наприклад, розташовані в районі Кройцберг, репрезентують молодіжну альтернативну культуру, яка у повоєнні часи стала однією з візитних карток Берліна. Тим самим польські іммігранти задовольняють власні культурні потреби, долучаються до важливого напрямку культури-господаря, не відриваючись при цьому від власних коренів.

¹⁷ KOZŁOWSKI J.: цит. праця, 2001.

V. Інтеграція і асиміляція

У сучасних умовах можливе поєднання інтеграції іммігрантів у місці поселення з одночасним збереженням рідної культури. Не торкаючись складних питань, пов'язаних із дефініціями, зазначимо тільки, що під інтеграцією розуміємо входження прибульців у нове оточення, як таке, що уможливорює їм ефективне функціонування за існуючих там умов.

Натомість, асиміляція довгий час розглядалася як односторонній процес, що веде до однобічного пристосування іммігрантів до оточення¹⁸. Таке розуміння передбачало відмову іммігрантів від власного „культурного багажу”. Подібна концептуалізація процесу асиміляції є адекватною для аналізу ситуації скупчення поляків у Берліні від його зародження і до II Світової війни. Істотним є те, що у ті часи не було місця для ідеї культурного плюралізму. У цьому немає нічого дивного, адже то був час будови новочасного народу-держави, і націоналістична ідеологія відіграла істотну роль у цьому процесі. Німецький націоналізм передбачав майбутню домінацію над східним сусідом. З цієї перспективи обов'язком поляків була оборона власної культурної окремішності.

У такий спосіб велика політика визначала ситуацію польських іммігрантів на всій тогочасній території Німеччини. Лідери польської громади намагалися протистояти асиміляції, з цією метою вони засновували інституції та організації. Однак за оцінками Казимира Раковського, на початку XX ст. лише 5 тисяч поляків було залучено до життя іммігрантської громади¹⁹. І хоча Раковський визначав загальну величину скупчення у межах 60 тисяч осіб (тобто значно скромніше, ніж інші його сучасники), то все одно число задіяних у групове життя є незначним. Раковський подає численні приклади інтеграції і навіть асиміляції польських іммігрантів²⁰. При цьому він зазначає, що іммігранти з польських земель часто не мали сформованої польської національної ідентичності на момент виїзду з батьківщини. Тут варто додати, що процес підвищення соціального статусу, якого зазнавали іммігранти у новочасній метрополії, спрямовував їх до рядів німецького середнього класу. Таким чином, імпонуюча етнічна активність польських іммігрантів у Берліні розгорталася паралельно до швидко наростаючої інтеграції, а навіть повної германізації. Правдоподібно, найменше зазнали асиміляції ті, хто після I Світової війни вирішив повернутися на батьківщину. Не маємо, однак, даних, які б підтверджували, що саме ці люди діяли в полонійних структурах у Берліні.

У наші дні від мігрантів не очікують відмови від їх культурної окремішності. Також і саму асиміляцію розуміють більш гнучко, як процес, у якому „етнічна окремішність і природно пов'язані з нею культурні та суспільні відмінності зменшуються. «Зменшення» означає в цьому контексті, що окремішність є все менш видимою, що випадків, в яких вона відіграє певну роль, стає все менше і стосуються вони все

¹⁸ GORDON M.: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*, New York 1964.

¹⁹ RAKOWSKI K.: *Kolonia polska w Berlinie*, Biblioteka Warszawska 1901, с. 234-272.

²⁰ PRASZAŁOWICZ D.: цит. праця, 2007.

меншої кількості сфер суспільного життя. Етнічне походження особи стає все менш істотним для її стосунків з членами інших етнічних груп (зазвичай, але не лише з домінуючою групою), а особи по обидва боки кордону вбачають усе більше подібності між собою, якщо тільки вони є близькі між собою з огляду на інші культурні ознаки, як наприклад, з огляду на класову приналежність (...). Така дефініція свідомо передбачає можливість зміни у цьому процесі самої природи основного напрямку культури, до якої асимілюються окремі особи та меншини. (...) Домінуюча група може змінюватися у той спосіб, що почне приймати членів расових чи етнічних груп, які раніше були формально виключеними²¹.

Як бачимо, концепція асиміляції, яку дослідники міграцій протягом певного часу вважали політично некоректною, повернулася у модифікованій формі як прийнятна дослідницька парадигма. Зараз вона є співзвучною з концепціями культурного плюралізму і допомагає пояснювати перетворення, які проходять в імміграційних групах. Наприклад, якщо іммігрантам вдасться здобути фінансову підтримку власних етнічних ініціатив з боку місцевої влади, це означає, що вони добре пристосовані до нового середовища. Цю ситуацію найкраще пояснює концепція транснаціональності, тобто вільного функціонування мігрантів у двох (або більше) культурних просторах одночасно.

VI. Зауваження щодо стану досліджень

Одним із завдань цього тексту був загальний нарис польських міграцій до Берліна у довшій часовій перспективі та демонстрація того, що стереотипний образ цієї імміграційної групи відрізняється від дійсності. Йшлося передовсім про те, щоб поставити декілька запитань, які відкривали б дискусію на тему того, що ми знаємо про це скупчення. Ще більш цікавим видається те, чого не знаємо. Рефлексія над тим, чого не знаємо, може навести на думку, що конкретні дослідження найчастіше визначаються поточними потребами даного суспільства. До цього часу більшість дослідників ставила перед собою, по суті, ті ж самі питання. Вони стосувалися того, як поляки на чужині захищалися від асиміляції. Така тематика досліджень відігравала важливі терапевтичні функції в ситуації загрози для народного буття. Однак ще більш важливим є те, що через конструювання колективної пам'яті, зосередженої на героїчних епізодах, вона спричинилася до зміцнення польської ідентичності.

Значно менше уваги присвячено тому, якими складними були потоки міграції з польських земель (перша з виділених на початку цього тексту груп питань). Практично не проводилося досліджень зворотних міграцій, хоча вони є дуже суттєвим соціальним явищем. Деякої уваги надавали вибраним імміграційним середовищам (друга група питань), однак ніколи їх життя не описувалося повністю. Небагато можна довідатися з існуючих досліджень про те, де саме працювали поляки, скільки заробляли, де і в яких умовах проживали, як проводили вільний час. Коротко кажучи,

²¹ RICHARD A., NEE V.: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge, Mass 2003.

література, присвячена цій тематиці, інформує про повсякденне життя іммігрантів незначною мірою.

Найбільше відомо про організації та інституції, які засновували мігранти на чужині (третя група питань). Адже вони залишили по собі численні звіти та інші документи, збереглися спогади їх керівників, про них писала імміграційна преса. Завдяки цій інформації знаємо, яким чином поляки протидіяли асиміляції. Це, власне, є героїчним елементом спільного минулого. Натомість, практично нічого не знаємо про тих, хто піддався асиміляції (четверта група питань). Самі вони не залишили писемних джерел. Зрештою, навіть якби вони спробували описати свій досвід, ймовірно, у ті часи не знайшлося би відповідної термінології.

Порівнюючи міграції дев'ятнадцятого століття із сучасними міграціями, віднаходимо надивовижу багато аналогічних моделей поведінки, життєвих стратегій, яких набувають в новому оточенні. Очевидним є те, що новочасна метрополія, якою є Берлін, надалі притягує юрми людей з менш розвинутих територій. У потоках приїжджих надалі домінують мігранти-заробітчани. Поряд із ними, однак, прибувають (як у минулому, так і зараз) інші потоки міграцій з польських земель, наслідком чого є соціальна диференціація польського скупчення в Берліні, яка залишається досить великою.

Водночас помічаємо, як сильно емігранти прагнули, з однієї сторони, підтримувати нерозривність культури, а з іншої – в якому ступені зазнавали змін у своєму індивідуальному та колективному житті. Саме ці процеси повинні стати предметом наукового аналізу. Окрім того, хотілося б мати більше відомостей про багаторазові міграції та зміни міграційних планів. Знадобилися б також дослідження, які б показали, що транснаціональність присутня в житті польської громади в Берліні уже від ХІХ століття. Одночасне функціонування у двох культурних просторах, польському та німецькому, полегшувала близькість польських земель. Несприятлива позиція пруської влади, з одного боку, і близькість Познані, важливого осередку польської культури, з іншого боку, призвели до того, що поляки ніколи не досягли у Берліні етнічної інституціональної довершеності²². Незважаючи на це, група протягом усієї своєї історії успішно підтримує власну окремішність. У той же час вона функціонує абсолютно відмінно від скупчень поляків у таких західних столицях, як Париж, Лондон, а навіть і Відень.

²² BRETON R.: *Institutional Completeness of Ethnic Communities and Personal Relations of Immigrants*. "American Journal of Sociology", 1964, № 2 (т. 20).

Бібліографія

- Abramowicz B., *Ze wspomnień rodowitego berlińczyka*, Zielona Góra 1979.
- Richard A., Nee V., *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*, Cambridge, Mass 2003.
- Berkan Wł., *Życiorys własny*, Poznań 1923.
- Breton R., *Institutional Completeness of Ethnic Communities and Personal Relations of Immigrants*, "American Journal of Sociology", № 2 (т. 20), 1964.
- Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006.
- Cyrus N., Nadelöhr Wohnen. Wie polnische Wanderarbeiter in Berlin unterkommen. B: Renate Amann, Barbara von Neumann-Cosel (ред.), *Berlin. Eine Stadt im Zeichen der Migration*, Darmstadt 1997, с. 92-94.
- Cyrus N., Die aktuelle Zuwanderung aus Polen nach Berlin. B: A. Kaplan, *Paris-Berlin. Formen und Folgen der Migration*, Berlin 1999.
- Cyrus N., Die befristete Beschäftigung von Arbeitsmigranten aus Polen. Soziale und politische Konsequenzen temporärer Arbeitsmigration in Deutschland und Polen. B: Jochen Blaschke (red.), *Ost-West-Migration. Perspektiven der Migrationspolitik in Europa* Berlin 2001, с. 57-78.
- Cyrus N., Wie vor Hundert Jahren? Zirkuläre Arbeitsmigration aus Polen in der Bundesrepublik Deutschland. B: Christoph Pallaske (ред.), *Die Migration von Polen nach Deutschland. Zu Geschichte und Gegenwart eines europäischen Migrationssystems*, Baden-Baden 2001, с. 185-203.
- Norbert N., *Changing Rhetoric and Narratives: German Trade Unions and Polish Migrant Workers*. B: *Europeanisation, National Identities and Migration: Changes in Boundary Construction between Western and Eastern Europe*, (ред.) Willfried Spohn, Anna Triandafyllidou, London 2003, с. 192-222.
- Czebatul M., *Opowieść Marty z Szulców*, Nowy Tomyśl, 1999.
- Czerwiakowska E., Szulczyński A., *Polacy w Berlinie – zarys portretu socjologicznego*, Berlin 1995.
- Gandziarowska J., *Polacy w Berlinie. Uwarunkowania aktywności stowarzyszeniowej polskich imigrantów*, Warszawa 2006.
- Geseman F. (ред.), *Migration und Integration in Berlin. Wissenschaftliche Analysen und politische Perspektiven*, Leverkusen 2001.
- Gordon M., *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*, New York 1964.

- Hartmann G., *Polen in Berlin*. B: Steffi Jersch-Wenzel, Barbara John (red.), *Von Zuwanderern zu Einheimischen. Hugenotten, Juden, Böhmen, Polen in Berlin*, Berlin 1990, c. 593-771.
- Hoerder D., Valerie P., *Urban Immigrants, the Self and the Other: Research Projects in Germany and Canada*. B: Dirk Hoerder, Rainer-Olaf Schultze (red.), *Socio-Cultural Problems in Metropolis: Comparative Analyses*, Hagen 2000, c. 9-18.
- Jędrzejczyk D., *Geografia humanistyczna miasta*, Warszawa 2004.
- John B., *Integration gelungen? Ausländer in Berlin*. B: Hans-Martin Hinz (red.), *Zuwanderungen – Auswanderungen. Integration und Desintegration nach 1945*, Berlin 2000, c. 35-51.
- Kaczmarczyk P., *Polski Berlin? – Uwagi na temat najnowszych migracji Polaków do stolicy Niemiec*. B: Ewa Jaźwińska, Marek Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Warszawa 2001, c. 241-271.
- Komierowski R., *Koła polskie w Berlinie 1861-1866. Z dodatkami opuszczonymi przez pomyłkę w tomie obejmującym lata 1847-1860*. Poznań 1913.
- Kozłowski J., *Rozwój organizacji społeczno-narodowych wychodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870-1914*, Wrocław 1987.
- Kozłowski J., *Polska diaspora w Niemczech*. B: *Polska diaspora*, (red.) Adam Walaszek, Kraków 2001, s. 231-252.
- Miera F., *Zuwanderer und Zuwanderinnen aus Polen in Berlin in den 90er Jahren*, Berlin 1996.
- Molik W., *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871-1914*, Poznań 1989.
- Molik W., *Edward Raczyński: 1786-1845*, Poznań 1999.
- Morawska E., “National Identities of Polish (Im)Migrants in Berlin, Gemany: Four Varieties, Their Correlates and Implications”, машинопис.
- Murzynowska K., *Polacy w Berlinie w latach 1870-1914. Niemiecki Kościół katolicki wobec wychodźstwa polskiego*. B: Krzysztof Groniowski, Witold Stankiewicz (red.), *Wychodźstwo a kraj. Studia historyczne*, Warszawa 1981, s. 74-100.
- Piotrowski M., *Reemigracja Polaków z Niemiec 1918-1939*, Lublin 2000.
- Gołabek A., Kaźmierczak J. (red.), *Polacy w Berlinie. Przyczynek do historii wychodźstwa polskiego w Berlinie i po prawym brzegu Laby*, Innowrocław 1937.
- Poniatowska A., *Polacy w Berlinie 1918-1945*, Poznań 1986.
- Potocka Maria Małgorzata z Radziwiłłów, *Z moich wspomnień (Pamiętnik)*, Londyn 1983.
- Praszałowicz D., *Polish Berlin: Differences and Similarities with Poles in the Ruhr Area, 1860-1920*. B: Leo Lucassen, David Feldman, Jochen Oltmer (red.), *Paths of Integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)*, Amsterdam 2006, c. 139-157.

- Praszałowicz D., Dawne i nowe migracje, dawne i nowe konceptualizacje w badaniach migracyjnych, "Przegląd Polonijny" т. 33 (у друці), 2007
- Praszałowicz D., Makowski K., Zięba A., *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX wieku: Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Kraków 2004.
- Rakowski K., *Kolonia polska w Berlinie*, Biblioteka Warszawska 1901, c. 234-272;
- Reissner A., *Berlin 1675-1945: The Rise and Fall of a Metropolis*, Berlin 1984.
- Rose K., *Wspomnienia berlińskie*, Warszawa 1932.
- Samoraj B., *Polacy w Berlinie. Szkic o legalnej migracji zarobkowej w latach dziewięćdziesiątych*, Warszawa 2004.
- O. Steinert, "Berlin-Polnischer Bahnhof!" *Die Berliner Polen: Eine Untersuchung zum Verhältnis von nationaler Selbstbehauptung und sozialem Integrationsbedürfnis einer fremdsprachigen Minderheit in der Hauptstadt des Deutschen Kaiserreichs (1871-1918). Studien zur Geschichtsforschung der Neuzeit*. Hamburg 2003.
- Sulerzyski N., *Pamiętnik Natalisa Sulerzyskiego byłego posła ziemii pruskiej na sejm berliński*, Sławomir Kalembka (red.), Warszawa 1985.
- Trzeciakowski L., *Posłowie polscy w Berlinie 1848-1928*, Warszawa 2003.
- Wajda K., *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914*, Wrocław 1969.
- Walaszek A., *Migracje Europejczyków 1650-1914*, Kraków 2007.
- Warschauer A., *Zur Geschichte der Gemälde-Sammlung des Grafen A. Raczynski*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen“, 1904.
- Wolff-Powęska A., Schulz E., *Być Polakiem w Niemczech*, Poznań 2000.
- Ziętkiewicz, *Polacy w Berlinie. Historia i dzień dzisiejszy*, Berlin 1994.
- www.statistik-berlin.de
- www.pmk-berlin.de
- www.berlin.de/imperia/md/content/lb-integration-migration/

* Переклад з польської мови Наталії Костяк.

Сучасні міграції до Норвегії у світлі найновіших даних

Від травня 2004 року спостерігається значний зріст мобільності між Польщею і Норвегією. Ця ситуація стосується рівнозначно як міграції з метою сталого поселення, так і робочої міграції. За останні три роки понад 10 тис. осіб з Польщі оселилося у Норвегії, у два рази збільшивши кількість поляків, що вже мешкали у цій країні. Через це значній зміні підлягає й динаміка напливу поляків: у 90-х роках у Норвегії селилося в середньому 200-300 осіб, в 2005 році близько 3 тисячі осіб, а в 2006 зробило це близько семи тисяч поляків. Одночасно з наростаючою динамікою розвивалася робітнича міграція.

У порівнянні з попередніми періодами тепер дозвіл на працю у Норвегії мають у чотири рази більше поляків. Без сумніву, багато чинників має вплив на формування сучасного міграційного потоку з Польщі до Норвегії, однак у нашому дослідженні ми зосередимося на трьох головних детермінантах мобільності: історичних традиціях, інституційних умовах та економічних чинниках.

Видається, що важливу роль у міграційному процесі відіграла „Полонія”, що зростала у Норвегії вже від початку 80-х років, впливаючи безпосередньо на уможливлення приїзду черговим особам й помагаючи у цьому опосередковано, через донесення інформації про можливість існування у країні, що значно відрізняється в культурному відношенні.

Можна здогадуватися, що доступ до норвезького ринку праці без міграційних мереж був би для поляків значно обмежений. Додатково вхід Польщі до Європейського Союзу спричинив полегшення в легалізації потреби праці у Норвегії. Незважаючи на те, що ця країна не належить до Євросоюзу, відзначається набагато більший наплив мігрантів з країн ЄС-8, ніж, наприклад, до сусідньої Швеції, котра, між іншим, знесла усі бар'єри у доступі до свого ринку праці.

Вірогідно, головною причиною цієї ситуації є обов'язковість у Норвегії деяких вимог Євросоюзу. Прикладом можна назвати умову, що гарантує свободу надання послуг, з якої щорічно користає щораз більша кількість поляків. Називаючи формальні інституції, що допомагають виїзду поляків, не можна забувати про діяльність посередницьких агенцій з праці за кордоном, які у 2005 році на працю у Норвегії відправили 8,7 тисяч польських працівників, а у 2006 році вже 12 тисяч.

Вирішальним, найважливішим чинником, що притягує мігрантів з Польщі, є попит на працю іноземців на норвезькому ринку праці при рівнозначній різниці реальних оплат між Польщею та Норвегією. Додатково несприятлива ситуація на

* Центр досліджень міграцій, Варшавський університет.

польському ринку праці (низькі оплати, велике безробіття й погані умови праці), особливо в будівельному секторі, становить значною мірою запоруку у прийнятті рішення про міграцію (належить до, так званих, випроваджуючих чинників).

До аналізу причин створення сучасного міграційного потоку з Польщі до Норвегії використано доступні статистичні дані за останні п'ятнадцять років, а також висновки дослідження „Польські мігранти в Осло” (ПМО), проведеного восени 2006 року¹.

1. Історичні передумови міграції поляків до Норвегії

Перш ніж перейдемо до аналізу причин сучасного напливу поляків до Норвегії, звернемо увагу на історію створення міграційних рухів між обома країнами.

Перший зареєстрований наплив поляків до Норвегії мав місце у період Другої світової війни, коли поляків переселено туди для примусової праці на будівництві доріг чи летовищ. Після закінчення війни частина переселенців залишилася у Норвегії, ставши засновниками польських поселень. Згідно джерела Фолькетеллінгем і Норге², під кінець 1946 року в Норвегії мешкало близько 1300 поляків. Однак, зважаючи на погану економічну ситуацію, аж до початку 70-х років ця країна не була привабливим місцем для мігрантів. Відображенням цієї ситуації був спад кількості поляків, що мешкали там стало³.

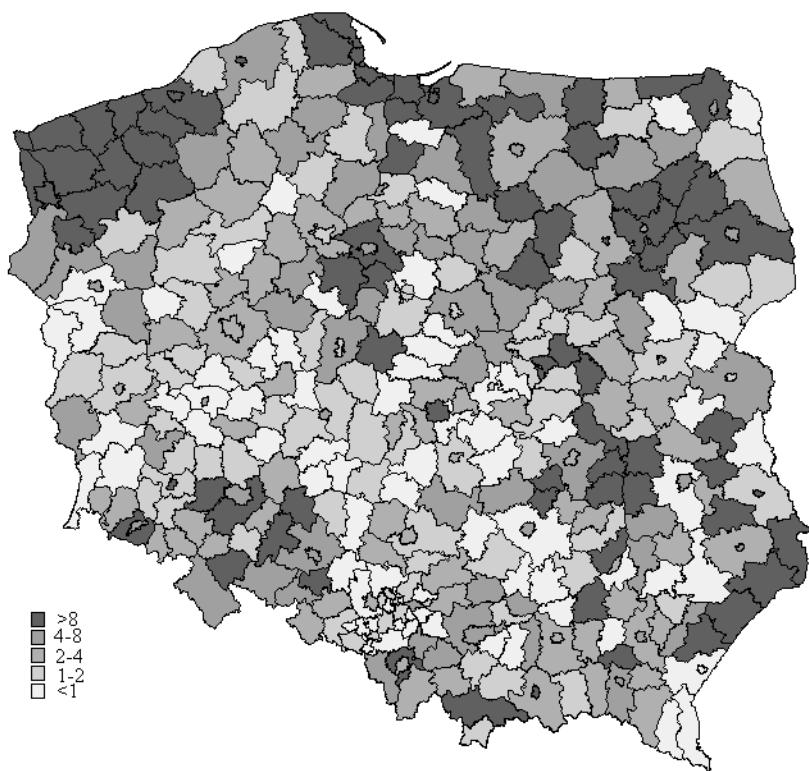
У 60-70-х роках відкрито поклади нафти і газу на узбережжі Норвегії. Внаслідок цього країна несподівано перетворилася в економічну потугу і почала набирати значення на міграційній мапі світу. Однак, аж до початку 90-х років Норвегія була країною, до якої прагнули передусім особи з метою отримати притулок або статус втікача. В цьому часі робочі міграції до Норвегії відбувалися головним чином зі скандинавських країн. Зріст чисельності мігрантів з Польщі настав у 80-х роках і був у основному спричинений напливом політично репресованих осіб. У період політичної кризи у Польщі групи профпрацівників і діячів незалежної профспілки „Солидарність”, а також їх родинам, надано у Норвегії статус втікачів або дозвіл на довготермінове перебування. Власне ця група іммігрантів „постсолідарності” відіграла найважливішу роль у мобільності поляків в 90-х роках. Ці особи створили іммігрантські мережі, які значно полегшили приїзди наступним полякам. Безпосередня допомога тих, що виїхали раніше, полягала в головному на висиланню запрошень, що були підставою видачі туристичних віз, а також організації допомоги на першому етапі побуту іммігранта. Ті, що виїхали, допомагали теж опосередковано, надаючи інформацію про умови життя і праці в Норвегії. Роль міграційних мереж у роз-

¹ Кількісне дослідження „Польські мігранти в Осло” (Polish Migrants in Oslo) було здійснене в Осло двома дослідницькими інституціями: FAFO й Осередком досліджень над міграціями Варшавського університету. У дослідженні використано методологію Respondent Driven Sampling, взяло участь 510 осіб, у цьому числі 377 мужчин.

² OLSZEWSKI E.: *Poles in Norway w Poles in Scandinavia*, Lublin 1997, с. 256.

³ Згідно з даними норвезького управління статистики (SSB) першого січня 1970 р. у Норвегії перебувало лише 1165 осіб, народжених у Польщі.

будові хвилі міграції до Норвегії підтверджує існування скупчень на мапі Польщі, з яких видно більші ініціативи виїхати до цієї, в основному мало популярної серед поляків країни.

Джерело: власне дослідження на підставі NSP 2002.

Малюнок 1. *Інтенсивність виїздів до Норвегії у 1990-2001 роках на 1000 осіб.*

З дослідження ПМО випливає, що важливу роль у формуванні струменю міграції до Норвегії відіграють кадрові агенції. Сучасна мобільність з регіонів, в яких раніше не реєстровано виїздів до Норвегії, є, найвірогідніше, наслідком активної діяльності там кадрових агенцій працівників. Дуже великий відсоток осіб, які перед прийняттям рішення про міграцію до Норвегії не входили до іммігрантської мережі, працювали будучи працевлаштованими власне через кадрові агенції (38% досліджуваних у порівнянні з 16% з групи, що належала до мережі). Окрім цього, з інших джерел відомо, що у 2006 році з праці в Норвегії, користаючи з послуг кадрових агенцій, виїхало понад 12 тисяч осіб, тобто на 4 тисячі більше, ніж у попередньому році. Найбільше осіб скеровано до праці на кораблях за спеціальністю корабельних офіцерів, штурманів чи інших працівників технічної служби команди. Отже, бачимо, що в період активно діючих інституціоналізованих посередників з набору працівників, значення

емігрантських мереж у детермінації напрямків виїздів зменшується. Агенції не лише постачають інформацію про ринки праці, але часто перед виїздом пропонують навчання на мовних курсах, а також допомагають у пошуку мешкання.

2. Інституціональні детермінанти міграції

Вхід Польщі до Європейського Союзу є, без сумніву, переломним моментом в історії міграції з Польщі до Норвегії: у 2004 році на поселення до цієї країни приїхало понад 1300 осіб, тобто у п'ять разів більше, ніж у попередні роки. Динаміка міграції утримується і в наступних роках, у 2005 році рішення про поселення прийняли наступні 3 тисячі поляків, а в 2006 році понад 7 тисяч осіб.

Головною причиною цієї ситуації є простота легалізації працевлаштування, яке полегшує прийняття рішення про поселення. Хоча поляків до 2009 року зобов'язує формальний дозвіл на перебування з можливістю отримання праці, це не становить бар'єрів у доступі до норвезького ринку праці. Дозвіл видається практично кожному, хто отримує дозвіл на працю, який відповідає платіжним умовам, тобто, що отримують винагороду, яка відповідає пропонованим норвезьким працівникам. У 2006 році в сумі видано полякам 38525⁴ дозволів на перебування з можливістю виконувати роботу, з яких понад половину становили відновлюючі дозволи, натомість до травня 2007 року вже понад 18 тисяч.

Найбільша кількість дозволів надалі видається у літній період, що вказує на першість сезонної міграції з Польщі до Норвегії. Однак, тут належить підкреслити, що з 1999 року кожного наступного місяця спостерігається щораз більша кількість осіб із дійсним дозволом. Це вказує на зріст кількості осіб, що приїждять працювати, але це може бути й наслідком правової регуляції.

Перед 2004 роком дозвіл на перебування з можливістю працевлаштування можна було отримати на період від 3 до 6 місяців, а тепер існує можливість просити дозвіл на період від року до п'яти⁵. Впровадження такої передумови дозволило іммігрантам, що досі працювали на сезонних роботах у сільському господарстві, працевлаштовуватися в інших секторах норвезької економіки і залишатися у Норвегії протягом цілого року.

Наступна з можливостей, яка полегшила доступ до норвезького ринку праці і, вірогідно, могла також бути причиною збільшення напливу іммігрантів з Польщі, це загальноприйнята в Норвегії засада свободи надання послуг. Згадану умову від моменту входу Польщі до Євросоюзу використовують у Норвегії щораз більше осіб, які ведуть власну господарську діяльність. Дані, що походять з Центрального податкового управління у справах закордонних суб'єктів (SFU), а також інформація польського Міністерства праці та суспільної політики про кількість виданих полякам формулярів E101 показують шкалу їх використання.

⁴ Ця статистика публікована Управлінням у справах міграції (UDI) у піврічних рапортах на сторінці online: www.udi.no

⁵ Період дійсності виданого дозволу залежить від тривалості контракту, підписаного працедавцем.

Від січня до серпня 2006 року Центральне податкове управління у справах закордонних суб'єктів (SFU) відзначило близько 1000 фірм, а також понад 7,6 тисяч польських працівників, які платили податки за послуги, здійснені в Норвегії. Польська статистика виданих формулярів E101 вказує на 7,9 тисяч осіб, делегованих надавати послуги у 2006 році. Однак у зв'язку з тим, що протягом року одна особа може отримати формуляр E101 кілька разів, вищенаведені дані можуть лише наближено віддзеркалювати кількість осіб, які виїхали до Норвегії в межах транскордонного надання послуг.

Таблиця 1. Кількість зареєстрованих працівників, а також суб'єктів із Польщі, що надають послуги у Норвегії.

кількість	2003	2004	2005	01.01.-31.08.06
працівників	659	1146	4605	7674
суб'єктів	18	243	584	931

Джерело: Центральне податкове управління у справах закордонних суб'єктів (SFU) за: DØLVIK J.E., ELDRING L., FRIBERG J.H., KVINDE T., ASLESEN S., ØDEGÅRD A.M.: *Grenseløst arbeidsliv? Endringer i norske bedrifters arbeidskraftsstrategieretter EU-utvidelsen*. „Fafo-rapport“ 2006, № 548, с.61-62.

3. Економічні детермінанти міграції поляків до Норвегії у світлі статистичних даних

Без сумніву, однією з найбільших причин появи в останніх роках такої чисельної групи іммігрантів з Польщі на норвезькому ринку праці була потреба на їх працю. У 90-х роках головним сектором, що давав працю для чужоземців, було сільське господарство. Анекдотичними сьогодні є розповіді про польських професорів ВНЗ-ів, які використовували можливість заробітку під час „наукового перебування” на збиранні полуниць.

Шанс на роботу в норвезькому сільському господарстві також використовували й студенти, яким набагато легше було отримати візу. Вважається, що у 1990-2000 роках рік у рік близько 2 тисяч поляків турбувалося про дозвіл на сезонну роботу в Норвегії⁶. У 90-х роках розпочалися також і перші виїзди осіб, що нелегально виконували ремонтно-будівельні роботи. Поляки, виїжджаючи до Норвегії по туристичних візах, зупинялися в околицях Осло, яке серед місцевої громадськості було популярне з можливостей пошуку дешевої робочої сили. Виїзди у той час були передусім короткострокові, що було причиною характеру виконуваної роботи.

Сучасний динамічний розвиток норвезької економіки викликаний в основному інвестиційною діяльністю держави, перекладається на зріст попиту на робочу силу⁷, яка при низькому рівні безробіття й дуже високому показнику професійної актив-

⁶ GODZIMIRSKI J. M.: *Tackling Welfare Gaps*, Oslo 2005, с. 110.

⁷ В основному в будівельному секторі.

ності у Норвегії (однаково як серед жінок, так і мужчин) викликала збільшення потреб норвезьких працедавців на чужоземних працівників.

Згідно з оцінкою Конфедерації норвезьких працедавців (Confederation of Norwegian Enterprise), восени 2006 року близько 6,6 відсотків фірм мали проблему з недобором працівників, у той час, коли лише 5 відсотків зголошували таку проблему пів року раніше. Наприклад, у секторі Інформаційних та комунікаційних технологій (ІТС), у досліджуваний період відсоток фірм, що зголошували проблему із пошуку кадрів, зріс у два рази – до семи відсотків, а у будівельному секторі – аж до десяти відсотків⁸.

Попит на працю чужоземців існує також у виробництві й секторі охорони здоров'я. У травні 2007 року, в порівнянні з кінцем 2004, на норвезькому ринку праці відзначено більш як у два рази незайнятих робочих місць. Експерти передбачають⁹, що у наступному п'ятиріччі найбільше вільних робочих місць буде на місцях інженерів і медсестер¹⁰. У майбутньому ця відмінність буде поглиблюватися через факт, що на зразок інших країн Євросоюзу, більшість норвежців обирають під час навчання гуманітарні напрямки, натомість, зацікавлення технічними напрямками освіти і природничими науками постійно зменшується.

Передбачається, що зріст попиту на працю чужоземців настане також як наслідок старіння норвезького суспільства. Передбачається, що до 2060 року кількість осіб пенсійного віку зросте у три рази, кількість осіб передпенсійного віку не зміниться, а кількість працездатних осіб тільки ненабагато зросте. Це спричинить до дворазового зросту кількості осіб пенсійного віку.

Наступною економічною причиною досліджуваних міграційних рухів є також висота ставок оплат, а точніше, різниця між ставками оплат у Польщі та Норвегії. Наприклад, будівельник без кваліфікації, працюючи нормальну кількість робочих годин, яка у Норвегії становить 37,5 на тиждень, на місяць заробляє близько 17 тисяч крон бруто (близько 8,5 тисячі злотих)¹¹. У той час, коли середня оплата бруто в будівельному секторі Польщі у 1 кварталі 2007 року становила близько 2,6 тисяч злотих¹².

Протягом років різниця між Польщею і Норвегією у рівні реальної оплати утримується у співвідношенні 1 до 3, що впливає на те, що виїзди до цієї країни не траплять привабливості.

⁸ Confederation of Norwegian Enterprise. NHO's Economic Report. Autumn 2006, Oslo 2006, с. 2.

⁹ LINSKOG M.: *Labour market forecast and their use – Practices in the Scandinavian countries*. WZB 2004.

¹⁰ Варто пригадати про невдалу кампанію з набору працівників, що була організована серед польських медсестер норвезьким управлінням праці (Aetat) у 2001 р. Виконавець цілої акції мав надію, що польками йому вдасться заповнити п'ятсот з семи тисяч вакансій. Однак у 2000-2004 роках польським медсестрам на роботу в Норвегії видано всього 190 ліцензій.

¹¹ Від січня 2007 року в будівництві зобов'язує мінімальна заробітна ставка за годину праці для некваліфікованого працівника – 118 норвезьких крон, некваліфікованого з однорічним досвідом – 123 крони, а для кваліфікованого – 132,25.

¹² *Zatrudnienie i wynagrodzenia w gospodarce narodowej w I kwartale 2007 roku*. Wydawnictwo GUS 2007, с. 46.

Таблиця 2. Середня оплата (брutto) у співвідношенні робочої сили (PPP)

	1998	1999	2001	2004	2005
Усі сфери, окрім сільського господарства, рибальства і приватних господарств, які працевлаштовують працівників					
Польща	7 627,6	10 088,3	11 532,6	11 991,6	10 463
Норвегія	25 587,7	26 393,9	28 475,2	30 530,7	30 956,5
Будівництво					
Польща	7 676,4	9 899,2	10 494,8	10 785,1	8 870,3
Норвегія	24 088,2	24 886,5	26 482,1	28 163,9	28 660,5
Охорона здоров'я					
Польща	5 951,1	7 550,8	8 611,1	9 357,5	8 258,9
Норвегія	21 834,2	22 468,9	23 778,5	25 946,7	26 425,2

Джерело: Євростат (Eurostat).

Із дослідження ПМО випливає, що незалежно від ситуації респондента на місці перед виїздом до Норвегії, головною причиною імміграційного рішення була передусім ставка оплати. Міграційні мережі названі на другому місці, а на третьому – попит на працю. Щоправда, у випадку групи осіб, які були перед імміграцією пенсіонерами чи утриманцями, головною причиною виїзду до Норвегії був попит на працю чужоземця.

Таблиця 3. Головна причина рішень про міграцію до Норвегії.

Причина рішення про міграцію	Працевлаштований		Безробітний, що шукає працю		Працюючий за кордоном	Студент	Пенсіонер / неповносправний
	Повний робочий день	Неповний робочий день	активно	пасивно			
Рівень оплати	69.2	54.3	45.8	38.2	73.5	47.2	16.7
Попит на працю	1.2	2.9	10.8	0	5.9	11.1	66.7
Міграційні мережі	20	22.8	33.7	55.9	14.7	33.3	16.7
Інші	9.6	20	9.7	5.9	5.9	8.4	

Джерело: власне дослідження.

Дивлячись на вищеназвані аргументи, може видаватися, що сучасний міграційний потік з Польщі до Норвегії є ефектом комбінації двох чинників: високих оплат, які надають норвезькі працедавці, і міграційних мереж. З досліджень ПМО випливає, що також ця ситуація на польському ринку праці стала головною причиною виїзду польських працівників.

Одною з очевидних економічних причин досліджуваного явища міграції поляків є високий рівень безробіття (в III кварталі 2006 року 13 відсотків¹³), який утримується, незважаючи на динамічне економічне зростання.

Структурний характер безробіття є головною причиною появи груп, які постійно перебувають під загрозою безробіття. Це молоді особи, у тому числі випускники (наприклад, у III кварталі 2006 року рівень безробіття осіб віком менше 24 років становив 28,1%), особи з низьким рівнем кваліфікації (рівень безробіття для осіб з початковою освітою і гімназійною у III кварталі 2006 року був 20,2%), особи передпенсійного віку і жінки. Окрім цього, спостерігається також і велика різниця регіональних рівнів безробіття, які у III кварталі 2006 року на рівні воєводств становили аж 6,7 відсотків (а на рівні районів навіть близько 30 відсотків).

Найбільше безробіття роками реєструється у північній і західній Польщі, тобто стосується це повітів воєводств: Західнопоморського, Вармінсько-Мазурського, західної частини Нижньої Сілезії і Любуського.

Іншою проблемою польського ринку праці є лише видима „активність” суспільства, яка є наслідком функціонування досить чисельної групи фахово неактивних осіб у „тіні” економіки¹⁴. Дослідження виконані ГУС у 1995, 1998 і 2004 роках довели, що у неформальній економіці Польщі працювало понад мільйон осіб (у 2004 році вони становили 9,6% усіх працюючих легально), з чого в 2004 році для понад 800 тисяч осіб ця праця була головним джерелом доходу¹⁵.

Діяльність на неформальному ринку праці є обтяжена великою непевністю, яка в момент появи альтернативи у вигляді виїзду за кордон, може стати рушієм для прийняття рішення про міграцію.

4. Міграційний струмінь, керований попитом: вивчення ситуації польських будівельників у Норвегії

Найбільше в Норвегії попит на працю іноземців виступає передусім у секторі будівництва, про який вже йшла мова, 10% норвезьких фірм оголошують про недобір працівників. Результати ПМО підтверджують факт попиту міграції з Польщі, 94% чоловіків було працевлаштовано в Норвегії в галузі будівництва.

¹³ Дані, опрацьовані в період, у якому було виконане дослідження ПМО (жовтень-грудень 2006).

¹⁴ Діяльність у „тіньовій економіці” передбачає найману працю без договору про роботу чи іншого договору про виконання на певний період; працівник не отримує соціального страхування. Це праця, за яку не платять податків і працівник працює за свій рахунок, якщо не реалізовано фіскальних обов'язків щодо держави.

¹⁵ GUS. *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 r.*, Warszawa 2005.

Поглянемо на ситуацію працівників будівельних професій у Польщі і причини їх виїзду до Норвегії. Будівництво у Польщі є розпорошеним і роздробленим, а також сильно пов'язаним з іншими галузями економіки. Його теперішня структура є результатом глибоких змін, що наступили в польській економіці після 1989 року, а для будівничого сектора найзначимішою стала приватизація, в наслідок якої 96% будівельної продукції Польщі реалізується через приватний сектор¹⁶.

Ґрунтовні зміни у будівництві відбувалися швидше, ніж у інших секторах, створюючи його, з погляду працівників, дуже ненадійний сектор праці, який характеризується додатково ще й не вигідними умовами праці.

Перед трансформацією системи працівники будівельного сектора були працевлаштовані в державних установах на умові постійного місця праці, які гарантували їм місце роботи, заробітну плату незалежно від сезону. Після переходу на ринкову економіку ситуація радикально змінилась. У сучасному секторі будівництва переважають малі (часто родинні) фірми, а працівників беруть на роботу переважно на період виконання робіт на підставі визначених договорів або застосовуючи засаду самостійного працевлаштування.

Іншим явищем, що особливо часто зустрічається у будівельній сфері, є працевлаштування у тіньовому секторі. Його популярність виникає з високих коштів праці, а також завдяки згадуваній вже структурі; малі будівельні фірми часто обороняються від впливів декон'юнктури, спрощуючи формальне працевлаштування і працевлаштовуючи робітників нелегально¹⁷. На практиці це означає, що будівельники належать до однієї з найбільш вразливих груп фахівців на ринку праці. Вони залежні як від кон'юнктури і гнучкості працевлаштування, так і сезонності на польському будівельному ринку.

З кінця 2005 року, після кількарічної зміни кон'юнктури, спостерігається будівничий бум. Його ефектом є не тільки динамічний ріст труднощів у будівництві (8,7% у першому кварталі 2007 року в порівнянні до аналогічного періоду минулого року¹⁸), а також послідовний зріст оплати. Крім того, умови праці у секторі надалі залишаються не використаними, а ставки запропоновані на ринку країни є відносно низькими. Згідно з даними ГУС, середня оплата брутто у галузі будівництва у першому кварталі 2007 року становила біля 2640 злотих і була на 14% більшою, ніж на початку попереднього року¹⁹. Однак реальна оплата у малих закладах будівництва, у більшості в певних регіонах країни, є значно нижчою, ніж 1200-1500 злотих брутто²⁰. Для порівняння, заробітки некваліфікованих працівників у будівництві у країнах заходу є в середньому в чотири рази більші, ніж у Польщі²¹.

¹⁶ BOLKOWSKA Z.: *Aktualna sytuacja w budownictwie na tle dotychczasowych tendencji. Ekspertyza dla Kongresu Budownictwa Polskiego*, розмножений машинопис.

¹⁷ BOLKOWSKA Z.: *Zatrudnienie, płace i koszty pracy w budownictwie. Analiza przedstawiona na konferencji „Aktualna sytuacja w zakresie zatrudnienia w budownictwie. Propozycje rozwiązań w oparciu o doświadczenia Unii Europejskiej, 4 grudnia 2006”*, Warszawa, розмножений машинопис.

¹⁸ GUS, *Informacja o sytuacji społeczno-ekonomicznej województw* Nr 1/2007, Warszawa, червень 2007.

¹⁹ Там само.

²⁰ Інформації з інтерв'ю, що проводилося у Районному Управлінні праці у Вейгерові (Поморське воєводство) у січні 2007.

²¹ BOLKOWSKA Z.: *Zatrudnienie, płace i koszty pracy w budownictwie*, цит. праця.

Найбільш реальним чинником, що сприяє залученню працівників будівельних професій до Норвегії, є набагато вищі ставки оплати праці. Найнижча погодинна ставка у будівництві Норвегії становить 118 норвезьких крон бруто, що відповідає квоти близько 256 злотих, тобто не досяжним на сьогодні ставкам оплат у Польщі.

Попри значно більші кошти в Норвегії, заробітки настільки задовільні для поляків, що вони погоджуються виїжджати на роботу в той край. Однак, не лише заробітки говорять про популярність Норвегії серед польських будівельників. Значним пріоритетом тієї країни є хороші умови праці, а також менші формальні перешкоди для працівників. Парадоксально, але в Польщі, крім наявного недобору працюючих рук²², і надалі існує високе безробіття, зареєстроване серед працівників будівельних професій, приблизно 159 тис. осіб у першому кварталі 2007 року²³. Головними причинами того виступає: брак відповідного (очікуваного) досвіду і знання нових технологій (рівно до випускників і старших працівників, які відмовилися від праці за фахом в період декон'юктури), небажання роботодавців брати на роботу осіб старших 45 років, відтак низька внутрішня мобільність (міжрегіональна) у середовищі польських працівників сфери будівництва.

Роботодавці норвезького сектора будівництва, на відміну від переважної більшості роботодавців Польщі, охоче приймають на роботу і осіб, що не мають значного досвіду (з невідповідною освітою), яких потрібно перекваліфікувати, а також і тих працівників, які старші 45 років. Крім того, гарантують високий рівень безпеки і комфорт праці, а також часто надають помешкання. Ці всі чинники свідчать про те, що Норвегія серед польських будівельників отримала статус вимріяної нової „обіцяної землі”, до тої міри, що на користь праці в цій країні вони часто відмовляються від роботи в інших країнах Євросоюзу. Це явище спостерігається у випадку осіб, що до цього часу працюють у Німеччині, куди на роботу виїжджає близько половина будівельників. У Норвегії також спостерігається участь у роботі працівників старших 45 років. Але середній вік будівельника у світі досліджень ПМО становить 41 рік, лише в деяких регіонах є наплив кваліфікованих працівників старшого віку; для прикладу, значна частка залучених будівельників у дослідженнях шльонського та поморського воеводств показала, що багато працівників мало 50 і більше років (33% і 30% відповідно при 14% для загалу досліджень).

На думку будівельників, що брали участь у дослідженнях ПМО, робота на „добрих” ставках у Норвегії, відрізняє роботодавців добротою і „людським” підходом до своїх працівників. Зокрема, вони не відчувають дискримінації через свій вік, що пояснюється порівняно високим напливом працівників старшого віку, які неодноразово у Польщі були безробітними, іноді довготривало. Працівники будівельних професій, які виїжджають до Норвегії, мають надію у тому, що легко там знайдуть собі роботу.

²² Згідно з дослідженням економічної кон'юнктури ГУС у липні 2007 року, 58% будівельно-монтажних підприємств, що працевлаштовують понад 9 працівників, названо недобір кваліфікованих працівників як перешкоду у провадженні діяльності. *GUS, Koniunktura Gospodarcza. Budownictwo. Raport Nr 7/2007.*

²³ *GUS: Aktywność ekonomiczna ludności Polski. I kwartał 2007. Warszawa 2007.*

Підсумовуючи результати досліджень ПМО, слід сказати, що головними чинниками, які сприяють міграції працівників з Польщі, є низькі заробітні плати, неможливість знайти постійне місце праці (на рік чи довший період часу) чи легально працевлаштуватися для особи 45 років або нормальні умови праці.

Резюмуючи, сучасні міграційні рухи з Польщі до Норвегії є головним чином детерміновані економічними чинниками, а також історичними та інституціональними. У 90-их роках поштовхом для еміграції з Польщі до Норвегії були головним чином ці другі, тобто історичні чинники. Без сумніву, існування емігрантських мереж уможливило наплив наступних поляків. Не без значення були також економічні чинники, зокрема існування попиту на роботу іноземців у сільському господарстві. Натомість першопричиною напливу польських мігрантів за останні три роки були передусім інституціональні зміни, спричинені входом Польщі до Євросоюзу, і, безперечно, більша потреба норвезької економіки в силі чужоземців, в основному в будівельному секторі. Однак, не можна заперечити, що й надалі мають значення емігрантські мережі, які, щоправда, поволи програють посередницьким агенціям із праці за кордоном. Передбачається, що в найближчих кількох роках наплив мігрантів з Польщі утримуватиметься на подібному рівні, в основному через міграцію членів родин, використовуючи можливість міграції в межах поєднання родин.

* Переклад з польської мови Ярослава Кота.

Міграційний капітал – очікування і досвід

Після вступу Польщі до Європейського Союзу явище міграції значно посилилося. Його оцінка дуже складна, нелегко окреслити його вартість і те, з якими верствами воно пов'язане. Однак, бажаючи зробити це, потрібно проаналізувати очікування і плани, пов'язані з ухваленням рішення про міграцію, а також наслідки міграції. Які вони і для кого?

Говорячи про очікування, можна майже однозначно стверджувати, що заробітчанська міграція має економічне походження: об'єктивно чи відносно не вигідне матеріальне становище і бажання його виправити шляхом роботи за кордоном, ширше – бажання збільшення власного капіталу. Ті, хто вирушає за кордон, вважають, що напевно знайдуть працю, а одночасно – що вона даватиме значно більший дохід, ніж робота у своїй країні. Не потрібно нагадувати, що виїзд за кордон одночасно пов'язаний з певними витратами, – тому він є свого роду інвестицією, – а також з передбаченням, що ця інвестиція окупиться як у процесі міграції, так і в майбутньому.

Проводячи цю лінію, хотіла б звернути увагу на три її аспекти: матеріальний (побутовий), суспільний і питання здоров'я. Ці міркування можна віднести як до мігрантів, так і до їх суспільного тла – родини, громади, а також до країни як до найбільш широкої площини віднесення – країни походження мігрантів та країни, що приймає. Розбір стосуватиметься тільки деяких елементів у визначених аспектах.

1. Матеріальний капітал мігранта

При розгляді матеріального аспекту міграції потрібно підкреслити кілька питань.

- Міграція – це форма інвестиції, яка вимагає певних, не дуже чітко окреслених засобів. У зв'язку з цим найбільш вразливі особи, з найбільшим ступенем маргіналізації, загалом не мігрують. Часто також матеріальні засоби, які має у своєму розпорядженні мігрант, частково складаються із коштів родини і приятелів (позички). Статки, які є у розпорядженні, не тільки роблять можливим сам виїзд, але також, якщо місце праці не є завчасно забезпечене, дають можливість більш незалежного вибору праці, довшого пошуку в міру задовільної роботи. Певним чином вони унезалежнюють мігранта у країні призначення від необхідності погоджуватися на будь-яку роботу.

* Проф., доктор габ., Інститут соціології, Університет Марії Склодовської-Кюрі у Любліні.

- Мігрант має на меті збільшення своїх статків завдяки доходу із заробітчанства за кордоном. Але одночасно здобуває іншу форму капіталу – новий досвід, кваліфікацію, мови, навчання дітей за кордоном чи дофінансування навчання у країні, нові контакти з людьми, – які у довшій перспективі можуть бути потрактовані як інвестиція економічного характеру.
- Доходи частково призначаються мігрантами на харчування у країні призначення, а тому складають, поза працею, економічну цінність цієї країни. Одночасно багато мігрантів, особливо з тих, хто зважився на виїзд працювати з огляду на економічний примус, різко обмежує видатки на безпосередні витрати у країні, що приймає, натомість значна частина їх доходів призначається для витрат членами їх родин у країні походження.
- Згідно із заявами наших мігрантів, найбільш жаданими інвестиціями є купівля помешкання, будівництво, ремонт будинку у країні походження. Ці інвестиції провокують додатковий ефект: збільшують вартість місцевості, куди їх вкладають, але також покращують її естетику¹.

Проведені спілкою дослідження показали, що в результаті міграції реалізуються основні очікування робочих мігрантів². За оцінкою багатьох з них зростає матеріальний капітал їхніх родин – однаково у сфері фінансових засобів та підвищенні стандарту й облаштування помешкання. При цьому це покращення стосується лише частини мігрантів.

Таблиця 1. Оцінка матеріального становища у результаті міграції

Вважаю, що стан:	Покращується		Не змінюється		Погіршується		Не маю відповіді	
	значно / трохи				значно / трохи			
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Фінансовий родини	75	61,9	31	24,2	–	–	15	11,7
Облаштування помешкання	55	47,0	34	29,1	5	4,3	23	19,7
Помешкання родини	44	37,6	50	42,7	6		17	14,5

Загалом можна стверджувати, що матеріальні підсумки виїзду є позитивними, попри те, що джерелом зростання заможності мігрантів і їх родин є часто низькокваліфікована праця за кордоном і що, як виявляється, зарплати не завжди задовольняють респондентів. Про невідповідність виконуваної за кордоном праці зі своїми

¹ ROMANISZYN K.: *Kulturowe implikacje międzynarodowych migracji*, Lublin 2003, с. 53-55.

² Дослідження проведене в рамках міжнародного дослідницького проекту *MIGRAVALUE: Steering Economic and Social Cohesion in the CADSES Space: Valuing Migration as a Development Tool* (Управління соціально-економічною пов'язаністю у зоні CADSES: оцінка міграції як інструменту розвитку). Проект проводиться в рамках ініціативи INTERREG IIB CADSES, співфінансується з джерел ЄФРР.

кваліфікацією і можливостями стверджує дві третини опитаних. Хоча багато наших респондентів задоволені цілком або, принаймні, частково (69%) з отримуваної винагороди за працю, майже кожен п'ятий (19,5%) оцінив, що робота, яку він виконує за кордоном, погано оплачується, а заробітки нижчі від очікувань.

2. Суспільний капітал

Суспільний капітал можна розуміти багатозначно: як капітал інтелектуальний, культурний чи демографічний (потенціал прокреаційний) окремих осіб чи цілої країни. До засобів суспільного капіталу можна також віднести мережу зв'язків (стосунків і дистанцій) з іншими особами. Особливим родом суспільного капіталу людини є також її соціальне становище (робоче, родинне), досягнуте часто у результаті великих особистих зусиль.

На початку необхідно підкреслити кілька висновків загального характеру.

Мігранти займають низькі суспільні позиції у країні, що приймає, а прийняття такого тимчасового пониження, головним чином робочими мігрантами, врівноважується їх сподіванням на підвищення у країні походження.

Навіть мігранти, які вважаються висококваліфікованою робочою силою (наприклад, лікарі, медсестри, фахівці з інших галузей), поза одиночними випадками рідко займають у країні, що приймає, посаду рівну або вищу, ніж у країні походження. Загалом, особливо на початковому етапі, їх посада буває другорядна, допоміжна.

Масові міжнародні потоки сприяють предметному розгляду міграції. Виражається це, між іншим, у торгівлі людьми, робочих таборах, перевезенні нелегальних мігрантів через кордон³.

а) Зміни у суспільних відношеннях мігрантів

На суспільні відношення мігрантів поглянемо дуже побіжно за допомогою аналізу так званої „міграційної мережі”.

Відповіді респондентів вказують на те, що джерелом фінансової й організаційної допомоги, яка стосується як самого виїзду, так і пошуку місця мешкання і праці, є часто члени ближчої чи дальшої родини, а також знайомі й сусіди, які уже перебувають за кордоном. Тому належить прийняти на початку, що міграція, хоча й ускладнює сталий контакт з близькими, не повинна призводити до їх втрати, а навіть може зміцнити стосунки, які виникають внаслідок злигоднів у країні, що приймає, і по поверненню до країни.

Найчастіше однак зміни, спричинені робочою міграцією, в судженнях респондентів належать до сфери емоцій та стосунків з близькими. Їх пояснюють як ностальгію, тугу за рідними, відчуття браку близьких, нестачу прямого контакту з дітьми, самотність. З різних причин не завжди ці зміни відображуються у суспільних

³ *Imigranci i społeczeństwa przyjmujące. Migracje i społeczeństwo.* Zamojski J. (ред.), Lublin 2005, т. 5.

дослідженнях. На питання про оцінку характеру змін у стосунках з близькими тільки частина з них свідчить, що зміни сталися взагалі, а набагато частіше у відповідях респондентів з'являється, радше, позитивна, ніж негативна оцінка цих змін. Відповідно, можна припустити, що час міграції, просторового віддалення й розлуки може у багатьох випадках сприяти збільшенню значення взаємних стосунків і почуттів, але для частини мігрантів може стати причиною їх погіршення чи втрати.

Таблиця 2. Оцінка змін у стосунках з близькими під час перебування за кордоном

Вважаю, що у цей час стосунки:	Покращилися відчутно / трохи	Погіршилися відчутно / трохи
З дітьми	18,2	1,8
З жінкою/чоловіком	12,7	7,2
З батьками	12,7	5,5

З відповідей респондентів виходить, що під час перебування за кордоном покращилися головним чином взаємини з членами родини, зокрема з дітьми. Подібна ситуація залишається після повернення до країни. Одночасно з цим, зміни у родинних стосунках стають більш виразними. Збільшується відсоток респондентів, які говорять про покращення взаємин у родині в порівнянні з часом перебування за кордоном.

Таблиця 3. Оцінка зміни стосунків з близькими після повернення додому

На мою думку після повернення стосунки:	Покращилися великою мірою / дещо	Погіршилися великою мірою / дещо
З дітьми	23,6	1,8
З жінкою / чоловіком	14,5	1,8
З батьками	16,4	5,5
З другом / подругою	10,9	5,4

Попри те, що більш ніж половина теперішніх заробітчан (мігрантів) висловлюють думку, що поїздка не спричинила загрозу міцності родини, то кожен п'ятий (22,2%) оцінив зміни в родині як такі, що значно або частково загрожують її міцності.

У підсумку можна взяти до уваги ширший контекст тих змін. Вони включають зміну організаційних форм родинного життя. Як підкреслюють інші автори – створюються родини „двох домів і двох шлюбів” – формального на батьківщині й неформального за кордоном, росте кількість розділень розлучень, псевдо-шлюбів, громадських шлюбів, „шлюбів на вихідні”⁴.

⁴ ROMANISZYN K.: *Kulturowe implikacje międzynarodowych migracji*, с. 139.

б) Зміна соціального статусу

Оцінки мігрантів розходяться, якщо говорити про використання і розвиток інтелектуального капіталу та зміну соціального статусу завдяки професійному росту. З одного боку, переважає думка про розширення перспектив (51,2% проти 30,8% тих, що не бачать зміни), а також більших можливостей забезпечити освіту дітям (28,3%). Однак на пряме запитання, чи твоя праця за кордоном гарантує тобі професійний розвиток за кордоном і/або після повернення, відповіді респондентів радше не оптимістичні. Більшість не бачать перспективи професійного росту.

Таблиця 4. Оцінка перспектив професійного росту

Моя праця:	Цілком / частково		Взагалі ні / нижче можливостей	
	К-ість	%	К-ість	%
Гарантує професійний ріст після повернення на батьківщину	29	22,7	85	66,4
Гарантує професійний ріст за кордоном	22	17,1	91	62,1

Лише кожен п'ятий вважає, що його праця за кордоном може в майбутньому принести професійний ріст на батьківщині, а також дозволяє надіятися на ріст у країні перебування.

З цього виникає, що мігранти більш оптимістично оцінюють вплив міграції на покращення їхнього матеріального, ніж професійного статусу, розуміючи той останній також як піднімання на вищій щабель соціальної драбини.

Соціальним капіталом є також **культурний капітал** – множина індивідуальних рис, кваліфікацій, практичних знань, що базують на культурі і ціннісній системі, які домінують у країні походження. Він відіграє важливу роль у міграційних процесах.

У літературі звертається увагу на те, що культурний капітал є вирішальним, якщо говорити про успіх міграції⁵. Він охоплює індивідуальні риси, такі як вміння легко іти на контакт, відкритість на нову інформацію і цінності, але також знання мови й основних норм країни, що приймає, та кваліфікації, які відповідають потребам ринку.

Міграція, життя і праця в іншій країні розширює кругозір і досвід мігранта. Отже, вона стає додатковим культурним капіталом, якимось чином, принаймні в період міграції, вона спричиняє відчуття подвійної культурної ідентифікації, яка є наслідком життя у двох культурних середовищах, життя „тут і там”.

в) Здоров'я як капітал

Якщо емоційний стан і здоров'я потрактуємо як особливу цінність, важливий капітал, яким людина володіє і завдяки якому вона має шанси, або який збільшує її

⁵ IGLICKAK. (red.): *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania*. Warszawa 2002, с. 46.

шанси досягти життєвого успіху в широкому розумінні, тоді можемо запитати, що діється з цією цінністю, з тим капіталом після повернення?

Таблиця 5. Зміна емоційного стану на думку респондентів

Вважаю, що ситуація	Покращується		Не міняється		Погіршується		Важко відповісти	
	Значно / дещо				Значно / дещо			
	К-ість	%	К-ість	%	К-ість	%	К-ість	%
Емоційний стан дітей	7	6,3	30	26,8	20	17,9	55	49,1
Емоційний стан дорослих	7	6,1	51	44,7	37	32,4	19	16,7

Як доступна література⁶, так і результати власних досліджень дозволяють сформулювати висновок про погіршення емоційного стану мігрантів та їхніх родин. Це відбувається в результаті стресу⁷, який є наслідком – з одного боку, важкої розлуки, самотності і скучання, а з іншого – головним чином у випадку мігранта, результатом процесу адаптації як до життя в новому середовищі, часто чужому (також з точки зору моральних цінностей) і не завжди сприйнятливому, так і до зниження соціального статусу. Слід додати, що на здоров'я впливає також низький матеріальний стандарт життя мігрантів⁸ та різке обмеження щоденних видатків, яке вже згадувалося.

Здоров'я і хвороба – це лише різні симптоми адаптації організму до оточення, а хвороба – це відповідь організму на подразники, з якими організм не дає ради⁹.

„Якщо [людина] відчуває загрозу для задоволення таких своїх основних потреб, як харчування, місце перебування, або трапляється небезпека стосовно не тільки побутових справ, але також гідності, відчуття власної цінності, свободи, можливості здійснити свої намірення чи планувати своє майбутнє взагалі – тоді людина відчуває так званий стрес”¹⁰.

Це може бути особистий досвід важкого положення, переживання власної невдачі, або свідомість таких переживань близькими особами. Такого типу досвід може стосуватися емоцій: „скритий відчай, приниження, забрана свобода і надія, несприйняття, скритий гнів і ненависть чи пригніченість /.../ хворобою”¹¹, але також почуттів і переживань, пов'язаних зі стосунками з іншими людьми: відсутність лю-

⁶ RYAN A. M., GEE G.C., LAFLAMME D.F.: *The Association between self- reported discrimination, physical health and pressure: findings from African Americans, Black immigrants, and Latino immigrants in New Hampshire*. “Journal Health Care Poor Underserved” 2006, May, №17 (2 suppl.), с.116-132.

⁷ FARLEY T. et al.: *Stress, coping and health: a comparison of Mexican immigrants, Mexican – Americans, and non – Hispanic whites*. “Journal Immigrant. Health” 2005, Jul., №7 (3), с.213-220.

⁸ DUNN J.R., DYCK I.: *Social determinants of health in Canada's immigrant population: results National Population Health Survey*. “Social Sciences Medicine” 2000, Dec., №51 (11), с.1573-1593.

⁹ *Wpływ berlińskich studiów doskonalących Władysława Biegańskiego na jego twórczość naukową*. „Wiadomości Lekarskie” 2007, № 60 (3-4), с. 194-197.

¹⁰ BRODZIAK A. et al.: *Współczesne rozumienie pojęć choroba i stan zdrowia*. „Annales Academie Medice. Silesiensis” 2006, т. 60, № 3, с. 250.

¹¹ Там само, с. 250.

бові, почуття відкинення близькою і важливою особою, самотність, втрата дитини або життєвого партнера внаслідок його смерті або покинення. Серед поганих для здоров'я ситуацій, які називаються, „необхідно слід врахувати й те, що вона [хвороба] може початися від довготривалого несприйняття світу”¹².

Негативний вплив стресу на здоров'я було підтверджено багатьма обстеженнями пацієнтів та дослідями на тваринах. Останнім часом розрізнили типи стресу та їхні наслідки для здоров'я. „Сильний загрожуючий стрес викликає реакцію вегетативної нервової системи й гормональну відповідь, що може сильно вплинути на серцево-судинну систему, включаючи наглу смерть”. У свою чергу тривала самотність і фрустрація „впливають в основному на імунну систему, збільшуючи схильність до інфекцій та новоутворення”, натомість „сильний стрес прискорює процес старіння”¹³, а відчуття відкинення, самотність або втрата життєвого партнера призводить до значного скорочення тривалості життя¹⁴.

У цьому сенсі міграція не є нейтральною для здоров'я.

Тому ми спробували додатково дізнатися, як мігранти оцінюють стан свого здоров'я під час праці за кордоном і після повернення. В аналізі застосовано один з суб'єктивних показників, опрацьованих Світовою організацією охорони здоров'я для міжнародних досліджень – власну оцінку недомагань. У таблиці показую лише ті недомагання, які на думку респондентів найчастіше змінювалися у зв'язку з міграцією. Найчастіші зміни стосувалися категорії психосоматичних недомагань, сильно пов'язаних з емоційною стороною життя людини.

Таблиця 6. Частота появи недомагань у різні періоди, пов'язані з працею за кордоном

Недомагання:	Перед виїздом	Підчас поїздки	Після повернення
Психосоматичні недомагання			
Втома	9,1	47,3	5,5
Знервованість	14,5	34,5	16,4
Роздратування	18,2	40,0	10,9
Безсоння	9,1	18,2	7,3
Болі			
Біль костей і м'язів	5,5	30,9	5,5
Біль у спині	10,9	32,7	14,5
Біль живота	3,6	7,3	7,3

Джерело: Власні дослідження

¹² Там само, с. 251.

¹³ Там само.

¹⁴ FARLANE A. Mc.: *The contribution of epidemiology to the study of traumatic stress.* „Soc. Psych. Epidemiol.” 2004, № 39. Цитує за: BRODZIAK A. et al.: *Współczesne rozumienie pojęć choroba i stan zdrowia*, с. 250.

Слід підкреслити, що попри те, що частота багатьох недомагань зменшується після повернення на батьківщину, все ж частина з них утримується на вищому рівні, ніж перед виїздом з країни (більш живота, знервованість).

Висновок – видно, що витрати пов'язані з міграцією, це зменшення капіталу здоров'я, а повернення не завжди відбудовує цей капітал.

3. Висновки

Підсумовуючи представлені аналізи стосовно міграційного капіталу, можна стверджувати, що прийняття рішення про виїзд на заробітки, незалежно від всього контексту – будь це в ситуації економічного примусу, відсутності роботи, необхідності більше заробити, сплатити борги чи в результаті „моди на поїздки” – пов'язане головним чином з планами збільшити матеріальний капітал. Найчастіше мігранти досягають цієї мети, хоча не завжди в таких масштабах, як очікували.

Безсумнівно, зростає також, часто неплановано і непередбачувано, їхній соціальний капітал – вищий рівень знання мови, знання іншої культури, стилю життя, проведення вільного часу, форм соціальних контактів і загального „натаскання”, свідомість „іншого світу”, відмінного від власної локальної спільноти. Це може в майбутньому стати основою для підвищення статусу, росту амбіцій мігранта або його родини, а також посередньо впливати на зміну соціального та професійного положення.

В обох випадках – матеріального і частково соціального (культурного) капіталу – можна відмітити додану вартість.

Є також інша, менш приваблива сторона міграції. На цій стороні треба записати родину та здоров'я. У цих справах, як це було показано в даній статті, у багатьох випадках спостерігаємо втрати. Здається, що розважаючи стратегію поїздки, мігранти не усвідомлюють і не враховують цих втрат. Їхній масштаб може значно перевищувати переваги.

* Переклад з польської мови Яна Лепетуна.

Стратегія боротьби зі стресом заробітчан під час виїзду

Резюме

Теоретичну базу розділу становлять психологічні теорії стресу: модель стресу міграції Хуго¹, стресогенні життєві випадки Холмса і Рейч², способи боротьби зі стресом від Лазаруса і Фолькмана³ та теорія пізнавального дисонансу Фестінгера⁴. Після перегляду літератури виникло, що люди, які беруть участь у трудовій міграції, переживають великий стрес. На базі літератури ставимо гіпотезу, що емігранти в різний спосіб переживають т.зв. міграційний стрес. Також користуються різними стратегіями, щоб дати собі раду під час міграції.

Досліди, які були проведені у вигляді 10 інтерв'ю з емігрантами, громадянами Польщі, які актуально знаходяться в Італії, вимальовують картину, яка показує, як саме емігранти борються зі стресом під час міграції.

Довершуючи вступну типологію, як радити собі в ситуації міграції, звертаємось до моделей боротьби зі стресом Лазаруса⁵. Велику увагу слід приділити пізнавальним процедурам модифікації оцінки ситуації, метою яких є зменшення сили стресора – трудової міграції. Особливо міцні ці механізми у випадку осіб, які не досягли успіху. Інші стратегії полягають на пошуку підтримки та використання різних способів, щоб poradити собі зі стресом.

Глобалізація світової економіки привела також до значних змін на ринку праці. Однією з цих змін є транскордонність праці, яка полягає на ліквідації межі між професіями та між національними ринками праці⁶. Саме другий аспект транскордонної праці можна зауважити під час публікування числа приїздів заробітчан до країн ЄС.

Діяльність на міжнародному ринку праці часто тягне за собою необхідність виїзду на роботу поза кордони власної країни. В залежності від зазначеного аспекту, можна виділити багато типологій міграції⁷. Одним з критеріїв є мета міграційного

* Доктор Богдан Рожновський, магістр Дорота Брик (Люблінський католицький університет Іоанна Павла II), магістр Катажина Мик.

¹ HUGO G.: Circular migration in Indonesia. *Population and Development Review*, 1. 1982.

² HOLMES T. H., RAHE R. H.: *The social readjustment rating scale*. *Journal of Psychosomatic Research*, 11, 1967, с. 213-218.

³ LAZARUS R. S., FOLKMAN S. *Stress, appraisal and coping*, New York 1984.

⁴ FESTINGER L.: *Teoria dysonansu poznawczego*, Warszawa 2007.

⁵ LAZARUS R. S., FOLKMAN S. *Stress, appraisal...*, цит. праця.

⁶ BAŃKA A.: *Psychologiczne doradztwo karier*, Poznań 2006.

⁷ JADŹWIŃSKA E., ŁUKOWSKI W., SOKÓLSKI M.: *Przyczyny i konsekwencje emigracji z Polski*, Warszawa 2001.

перебування. І тому, у зв'язку з міграцією, також можна вказати на психологічно цікавий аспект, яким є виїзд до іншої країни, поєднаний із оплачуваною працею⁸.

Це явище має назву „трудова міграція” і полягає на проживанню в іншій країні, у зв'язку з виконанням там праці⁹. Стосується це як легальної праці, так і праці з порушенням прав країни, котра приймає¹⁰. Додатково важливим аспектом цього типу міграції є те, що доходи з праці за кордоном є істотним джерелом фінансування домашнього господарства, з яких походять мігранти¹¹, або призначені для реалізації важливих цілей родини на батьківщині. Заробітчани виїжджають як делегати родини або більш широко – суспільства – аби використати заробіток на благо спільноти, яка відправляє¹². Ці закономірності створюють психологічний контекст міграції, в якому, з одного боку, об'єкт відчуває обов'язок виконати це завдання – накопичення фінансів, а з другого – проживає на чужині, далеко від близьких¹³. Ця ситуація пов'язана з пережиттям сильних негативних емоцій, які виникають зі стресогенності ситуації мігранта. У психологічній літературі існує троякий підхід у визначенні стресу: як імпульс, який призводить до адаптаційної реакції, як процес внутрішньої реакції суб'єкта, що йде в напрямку адаптації до зміненої ситуації, в якій знаходиться суб'єкт, або як стосунок між імпульсом та суб'єктом¹⁴. З точки зору розділу процес адаптації є для нас найважливішим аспектом. Виїзд на роботу за кордон є важливою зміною у власній життєвій ситуації. Спираючись на теорію Холмса і Рейча¹⁵, можна сказати, що зміни, викликані виїздом, досягають рівня 400 балів за побудованою ними шкалою стресових випадків, а це збільшує небезпеку захворювання більш, ніж удвічі¹⁶.

Стрес стає причиною не тільки погіршення самопочуття чи відчуття дискомфорту, т. зв. соматизація стресу¹⁷, внаслідок його дій можуть відбутися глибокі психічні зміни¹⁸, а навіть дезінтеграція у сфері вартості людини, адже довготривалий та сильний стрес призводить до кризи¹⁹.

⁸ GÓRNY A., KACZMARCZYK P.: *Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych*. ISS UW Working Papers. Prace Migracyjne. Warszawa 2003 nr 49, ISS UW.

⁹ UN (1998). *Recommendations on Statistics of International Migration*. New York: United Nations.

¹⁰ OKÓLSKI M.: *Transformacja mobilności przestrzennej a nowe formy migracji międzynarodowych*. B: *Dziesięć lat po szoku. Polska gospodarka w latach 1989-1998*, Warszawa 1999.

¹¹ OKÓLSKI M.: *Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej*. B: *Ludzie na huzawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Jaźwińska E., Okólski, M. (red.), Warszawa 2001.

¹² GUILMOTO C. Z., SANDRON F.: *The Internal Dynamics of Migration Networks in Developing Countries*. *Population: An English Selection*. 2001 13(2), c. 135-164.

¹³ ROŻNOWSKI B., BRYK D.: *Stres migracji zarobkowej i jego konsekwencje dla systemu wartości migrantów*. B: *Migracja – Wyzwanie XXI wieku*. Zięba M. St. (red.), у друці.

¹⁴ LIS-TURLEJSKA M.: *Specyfika następstw skrajnego stresu – historia poglądów*. B: *Jednostka i społeczeństwo. Perspektywa psychologiczna*. Lewicka M., Grzelak J. (red.), Gdańsk 2002, c. 267-286.

¹⁵ HOLMES T. H., RAHE R. H.: *The social readjustment rating scale*. *Journal of Psychosomatic Research*, 1967 11, c. 213-218.

¹⁶ ROŻNOWSKI B., BRYK D. : *Stres migracji*, цит. праця.

¹⁷ ŁAZOWSKI J.: *Problemy psychosomatyczne w chorobie wrzodowej żołądka i dwunastnicy*, Warszawa 1985.

¹⁸ LIS-TURLEJSKA M.: *Specyfika następstw*, цит. праця.

¹⁹ DĄBROWSKI K.: *Dezintegracja pozytywna*, Warszawa 1979.

У зв'язку з цим важливим є огляд двох аспектів стресу, пов'язаних з міграцією:

1. Що є джерелом стресу для заробітчани?
2. Як заробітчани дають собі раду зі стресом під час міграції?

Пит. 1.

Два фактори, вказані як головні детермінанти пережитої стресової реакції, це: особистість та середовище. Література, що вказує на вплив факторів особистості є досить багата (пор. Беля²⁰, Банька²¹, Банька²², Теорель і Карасик²³). Частина авторів висвітлює значення типу особистості, званого „особистість А”, інші висвітлюють характер особистості, пов'язаний з витримкою сигналів стресу, т. зв. жорсткістю²⁴, інші ще згенералізований негативний аспект²⁵. Усіх їх об'єднує переконання, що одні відчують слабкіший стрес, ніж інші, mimo того, що знаходяться в ідентичних умовах.

Наступним джерелом стресу є об'єктивна ситуація, в якій живе суб'єкт. Але все ж таки середовище не має безпосереднього впливу на суб'єкт, а діє за посередництвом відчуттів. Цю проблему широко відкрив Лазарус²⁶ в рамках „теорії пізнавальної оцінки загрози”. Психологічним стресом є інтеракція між особою та оточенням, котра загрожує доброму стану чи обтяжує ресурси²⁷.

Головним елементом теорії є пізнавальна оцінка загрози, довершена суб'єктом. Цей процес у теорії називається початковою оцінкою. Це свідомий процес інтерпретації інформації, яка плине з оточення. Оцінки можуть набирати вартість від „сприятливо-позитивної”, через „без значення” аж до „стресової”. Початкова оцінка вказує на інтенсивність та рід емоційної реакції: „сприятливо-позитивна” веде до емоційної реакції з додатнім знаком, але „стресова” – викликає емоції зі знаком від'ємним. Натуральною тенденцією в даній ситуації є спроба втечі та уникнення так спокусливого виклику, якщо це неможливо – появляється стресова реакція.

Початкові оцінки не є остаточними. Суб'єкт може модифікувати оцінку під час ситуації чи під впливом нової інформації, як і під впливом зміни ситуації. Цей процес має назву переоцінка і призводить до другорядної пізнавальної оцінки. Нова оцінка стосується не лише ситуації, але також можливості та способів боротьби зі стресом. Враховуючи можливість панування над небезпекою, нова оцінка веде до редукції стресу.

²⁰ BIELA A.: Stres decyzyjny w pracy zawodowej. B: *Stres w pracy zawodowej*. Biela A. (ред.). Lublin 1990.

²¹ BAŃKA A.: *Psychologiczne doradztwo karier*, Poznań 2006.

²² BAŃKA A.: Globalizacja pracy i kariery a proces identyfikacji społecznej i indywidualnej. B: *Perspektywy psychologii pracy*. Górnik-Derose M., Kożusznik B. (ред.), Katowice 2007a.

²³ THEOREL T., KARASEK R. A.: *Current issues related to psychosocial Job strain and cardiovascular disease research*. Journal of Occupational Health Psychology. (1996). 1, c. 9-26.

²⁴ KOBASA S. C.: The hard personality: Toward a social psychology of stress and Health, B: *Social Psychology of Health and illness*. Anders G., Suls J. (ред.) New York 1982.

²⁵ SCHULTZ D. P., SCHULTZ S. E.: *Psychologia a wyzwania dzisiejszej pracy*, Warszawa 2002.

²⁶ LAZARUS R. S.: *Psychological stress and the coping problems*, New York 1966.

²⁷ LAZARUS R. S., FOLKMAN S. *Stress, appraisal...*, цит. праця.

Іншу модель кризової реакції, яку також можна назвати стресовою ситуацією²⁸, презентує Альбі²⁹. Згідно з автором, чим сильнішою є дія стресора, тим сильнішим є переживання стресу. На зменшення сили під час переживання стресу впливають відчуття власної гідності, суспільна підтримка, виділена важливими особами, а також вміння давати раду зі стресом. З одного боку ця модель дозволяє на ідентифікацію джерел стресу, а з другого – на можливі стратегії радити собі зі стресом.

Фактори, які викликають стрес – стресори, відрізняються в залежності від конкретної ситуації, але зазвичай їх можна віднести до однієї з трьох груп – згідно з Лазарус³⁰ вони поділяються на фактори, які діють фізично, психологічно, а також суспільно. Джермані³¹ у своєму соціологічному аналізі явищ міграції виділяє три ступені: ступінь об'єктивний (у ньому містяться такі фактори, як умови праці, умови перебування), нормативний (норми, правила та установи щодо функціонування в визначеному суспільному просторі) та психосуспільний (на цьому рівні істотне значення мають індивідуальні ознаки, відповідальність за відношення людини до різних можливостей та цілі).

Пит. 2.

Людина, яка функціонує під впливом стресу, змушена прийняти рішення, які полегшать її функціонування у стресовій ситуації. Згідно з Вінубстом³², існують дві стратегії як саме дати собі раду зі стресом. Полягають на застосуванню захисних механізмів та діяльності в напрямку розв'язання стресової ситуації.

Процеси подолання стресу Лазарус і Фолькман³³ можна окреслити як „постійно змінючі, пізнавальні та бехавіоральні зусилля, котрі мають на меті панування над виділеними зовнішніми та внутрішніми умовами, оцінені людиною, як обтяжуючі чи перевищуючі її ресурси”. Дії мають вигляд певних дотримань для подолання стресу чи захисної поведінки. Отже, можна вважати, що стратегії, як боротись зі стресом, будуть реалізовуватись у цих двох напрямках, а саме: зміни власної ситуації або інше сприйняття цієї ситуації без її об'єктивної зміни.

Суб'єкт може переоцінювати ситуацію, в якій знаходиться, концентруючи увагу на понесених збитках та загрозах, але опираючи її на можливих для досягнення вигодах. Саме такий спосіб мислення, який полягає на переоцінці, є одним із способів подолати стрес, котрий дозволяє людині нормально функціонувати, але все-таки не є єдиним. Можливим є також виконання оборонних інтерпретацій у стресових випадках, котрі включають у дії оборонні механізми, особливо раціоналізації³⁴.

²⁸ BIELA A.: Stres decyzyjny ..., цит. праця.

²⁹ ALBEE G. W.: A competency model must replace the defekt model. В: *Readings in primary prevention of psychopathology*. Albee G. W., Joff J. M., Kelly L. D. (ред.), Hanower 1984.

³⁰ LAZARUS R. S.: *Stress, coping, and illness*. Friedman H. (Ed.), Personality and Disease (pp. 97-120), New York 1990.

³¹ GERMANI G.: Migration and acculturation. В: Hauswer P. M. (red.) *Handbook for Social Research in Urban Areas*. Ghent: (1965). UNESCO.

³² WINNUST J. A. M.: Stress In organization, В: *Handbook of Work and Organizational Psychology*. Drenth P. J. D., Thierry H., Williams P. J., De Wolf C. J. (ред.), Chichester: 1984.

³³ LAZARUS R. S., FOLKMAN S. *Stress, appraisal...*, цит. праця.

³⁴ JADŹWIŃSKA E., ŁUKOWSKI W., SOKÓLSKI M.: *Przyczyny i konsekwencje...*, цит. праця.

У світлі виконаного перегляду теорії появляється таке дослідне питання: які саме фактори середовища, пов'язані з міграцією, люди сприймають як джерело стресу. Наступне дослідне питання стосується того, які існують способи боротьби зі стресом під час міграції, на скільки вони сконцентровані на тому, аби змінити стресогенну ситуацію, і на скільки є реалізовані, як оборонні механізми. Особливо цікавим з психологічної точки зору питанням є те, на скільки конструктивними є ці способи боротьби зі стресом для людей.

Щоб знайти відповіді на ці питання, були проведені досліді на території Італії з поляками, які там перебувають, і більшість яких працює нелегально. Проведені досліді містять 10 інтерв'ю, в яких взяло участь 8 жінок та 2 чоловіки. Середній вік опитуваних – 36 років. Усі вони походили в основному з малих міст та сіл, одна особа до виїзду проживала у Варшаві. Перед виїздом працювали на різних посадах, починаючи від історика мистецтва – працівника Лодзького центру виставок і закінчуючи домогосподаркою, яка не мала конкретного фаху та не була працевлаштована. Під час виїзду працювали опікунками старших осіб або дітей, а також на ремонтно-будівельних роботах (чоловіки). Час їх перебування в Італії коливався від 1,5 року (з перервами) до 16 років.

Ситуація опитуваних польських мігрантів, які працюють у Болоньї, є досить тяжкою і призводить до великого стресу. З відповідей опитуваних виникає те, що маючи великі труднощі, у них пробуджується стрес. Їх можна систематизувати в такі групи факторів³⁵:

1. Фактори фізіологічного рівня:

- Погані побутові умови: *„Трохи мало є їди”*; *„Для мене це трохи тяжко, адже я не молода і маю проблеми з мовою. Моя пані, у якої я працюю (...), часто говорить діалектом, якого я не розумію. Навіть італійці його не розуміють”*; *„Тяжко, але треба терпіти. Терпимо, бо що маємо робити”* – вище вказані відповіді показують тяжкі умови, в яких знаходяться поляки, а також наслідки після них. Найбільшою групою серед опитуваних були жінки середнього віку або пенсіонерки, котрі приїхали до Італії без знання мови і працюють як *badante*: *„Зазвичай до Болоньї приїжджають прості люди без освіти, котрі походять з Польщі. Усього бояться, не можуть нічого залагодити, бояться рухатись по великому місті, не володіють мовою”*. Характеристичним для цієї роботи є проживання у роботодавця, зазвичай старшої, хворої людини, про яку мусять піклуватися в основному 24 години на добу. Також мусять погодитись на умови проживання і харчування. У практиці – це робота понад зусилля, недоїдання, проблеми з роботодавцями з причин мовного бар'єру. Праця призводить до фізичного вичерпання сил організму, наслідком чого стають проблеми зі здоров'ям. Це підтверджують досліді, проведені між польськими мігрантами в Італії.

³⁵ Пор. LAZARUS R. S.: *Psychological...*, цит. праця.

- Погані умови праці: *„Встаю о 3:30 чи 4:00 – підготовляю овочі до транспорту”; „Працюю весь день, від 7 ранку до 7 вечора – цілий день знаходжусь далеко від дому”; „Тут страшно експлуатація. Італійці страшно використовують іноземців. Обманюють як можуть”. „Тут ти невільниця. Я маю контракт, це є звичайна легалізація рабства”; „Тут я почуваюсь безробітною. За фахом я історик мистецтва і тут для себе нічого не можу знайти”. „Найбільші труднощі в роботі – це бюрократія, неприхильне ставлення до іноземців”; „Мене відразу дискримінували після того, як я сказала, що закінчила вищий художній заклад, мені вписали в документах, що я маю тільки атестат зрілості”*
„Ми часто не признаємось, яку маємо освіту, тому що потім нам соромно з того, на якій роботі працюємо в Італії” – зазвичай мігранти роблять таку роботу, яку б не робили італійці, а це часто фізична праця, що виконується в тяжких умовах, яка експлуатує і не створює умови для розвитку чи піднесення кваліфікації. Зазвичай мігранти працюють нижче своїх кваліфікацій, не за професією, нелегально. А це викликає не тільки нестачу почуття безпеки і стабільності, але і стрес, який відчувають мігранти. Неодноразово мігранти сприймають роботу, що є неадекватною до кваліфікацій, які мають, як припливу, яка впливає на їх почуття гідності.

2. Фактори психологічного рівня:

- Самотність: *„Тут поляки самотні, тому що знаходяться далеко від своїх родин. Не мігрують цілими сім'ями так, як наприклад, у Німеччині”* – особи, які були опитувані, не говорять прямо про відчуття самотності, але все-таки ця тема з'являється в їх розповідях. Відчуття усамітнення поглиблює той факт, що мимо того, що більшість опитуваних проживає зі своїми роботодавцями і проводить з ними більшість часу, то виконують функцію слуги і їм заборонено відходити від цієї ролі. Крім того, на самотність впливає розлука з сім'єю, а також утруднений з нею зв'язок.

Наступним фактором є мовні та культурні труднощі, які не дозволяють зав'язати нові знайомства та утримувати контакт з італійцями. Взагалі, дуже проблематичним є утримання контакту у зв'язку з нестачею вільного часу.

- Розлука з родиною: *„Сім'я сумує і я також. Телефонують до мене, оскільки я не в змозі зателефонувати до них”; „Як я можу добре почуватися, коли моя сім'я там, а я тут (...). Панує така тимчасовість, невизначеність”; „Сім'я терпить. Здається, якщо є якийсь контакт раз до року, то я не знаю чи є сенс повертатись (...), потім немає родини. Я то бачу по дітях, по чоловіку (...)”* – зв'язок із сім'єю часто погіршується через нестачу фінансів та обмеження, які створює роботодавець. Мігранти часто позбавлені інформації, що стосується життя їх родин, а це обмежує виконання своїх сімейних обов'язків. Така ситуація створює неодноразові масштабні сімейні проблеми, виховні, послаблення контакту, емоційні труднощі. У зв'язку з тим мігранти, а особливо

жінки, дуже часто відмовляються від легальної роботи (контракту), котра полягає на довгому перебуванні в міграції та більш дошкульних наслідках після розлуки з родиною: „Система виїздів що 3-4 місяці, це така система, яка не дозволяє довше витримати без сім'ї”. З іншого боку, деякі особи, котрі виїжджають за кордон, вважають це як втечу від різних проблем та нелегких ситуацій у своїй країні: „Приїзд сюди – це завжди розпач (...). Тому що чоловік н'є, а я маю борги і тд.”. Дуже часто наслідком розлуки з сім'єю є зміна поведінки самих мігрантів, відірваних від свого суспільства, це т. зв. поведінка, яка перевищує норми та принципи: „Якщо далеко від сім'ї, то поведуться як пси, зірвані з ланцюга”.

- Психологічне перевантаження: „Часто люди ідуть на такі умови, що мусять працювати 24 години на добу. Це веде до страшного стресу, ну бо як можна витримати біля однієї особи, особливо як немає жодної підтримки”; „Тут я займалась усім. Робила практично все, це була робота з хворою людиною на 24 години. А це не легко, адже починаються психічні клопоти. Відчувається тягар цієї особи, тому що перебуваєш з нею весь час” – беручи до уваги специфіку праці за кордоном, котра неодноразово пов'язана зі значним зриванням та труднощами, також психологічного характеру, безсумнівною стає факт існування постійного стресу в таких ситуаціях. Це також є дуже важливим, оскільки більшість опитаних осіб насправді не має або не бачить іншої можливості розв'язання своїх життєвих проблем, які були головною мотивацією виїзду за кордон. Це часто призводить до утримання актуального стану та своєрідної пасивності.

3. Фактори суспільного рівня:

- Соціальна ізоляція: „Італійці сприймають нас як другий сорт”; „Італійці жахливі. Вважають нас за людей другої категорії”; „Італійці мало відверті. Не запрошують до себе до дому, такі на віддалі”; „Від Риму на південь – зовсім інша країна. Там панують інші правила”; „Ситуація поляків на півдні Італії під кожним кутом виглядає набагато гірше”; „Спочатку як сюди приїжджаєш – це шок, існує зовсім інша культура” – істотним стресогенним фактором є культурні відмінності, відсутність достатнього володіння мовою, характер виконавчої праці (а саме її службовий характер), які мають значний вплив на сприйняття італійцями іноземців. Поглиблюють це певною мірою теж історичні обумовлення, народна ментальність італійців, а також культурна відмінність з мігрантами. Саме це стає причиною суспільної ізоляції, яку часто пізнають польські мігранти. В цьому випадку, порівняно кращу ситуацію мають молоді люди, які виявляють більшу здібність до повної інтеграції. „Молоді люди не мають комплексів і приїждять, бо хочуть. Повністю інтегруються, добре володіють італійською. Молодь скрізь добре себе почуває”.

- Погане сприйняття мігрантів – дискримінація, маргіналізація: *„Італійці мають жакхливе ставлення стосовно іноземців”*; *„Мають дивне ставлення до іноземців. Відразу їм перешкоджають”*; *„Як тільки сюди поселилась, відразу сусідам з нижчого поверху усе перешкоджало: що часто відповідаємо на дзвінки, що ходжу по дому, все (...). А після того, як поселились болгары, то я уже перестала бути злою – тепер вони не добрі”*; *„В установах іноді давали зрозуміти, що я з другого латунку”*; *„Італійці мають потребу, щоб хтось їм служив, і тому беруть на роботу поляків. Це мабуть ще наслідки по монархії”* – усі ці відповіді показують додаткові вигоди, які мають працюючі за кордоном поляки. В залежності від специфіки країни, в якій перебувають іноземці, та ставлення до них, показник дискримінації є різний. З дослідів, які були проведені в Італії, виникає те, що це є масштабним стресогенним фактором, котрий має безсумнівний вплив на ситуацію мігрантів.
- Відчуження, нестача груп підтримки: *„Ніхто про нас не піклується. Трохи маємо скривджену ментальність, потребуємо допомоги, а тут треба самому собі давати раду”*; *„Поляки не підтримують контактів між собою. На наші зустрічі майже ніхто не приходить”*; *„Закінчать роботу і нічого не можуть собі організувати”* – з дослідів, проведених з польськими мігрантами в Італії, виникає, що ця група потребує як психологічної, так і організаційної підтримки. Звідси, без сумніву, важливу роль мають польські організації, такі як польське консульство, агентства праці, польський Костьол.

Особливо непритаманні мігрантам елементи зовнішнього середовища там вважаються за стресові імпульси. Згідно з концепцією Лазаруса³⁶ в початковій оцінці ситуації, люди спочатку оцінюють імпульс, який приходить із зовнішнього середовища, в таких категоріях, як: кривди/втрати, загрози, виклики. У випадку, коли цей імпульс можна залучити до однієї з цих категорій, який вказує на стресогенний фактор, одночасно виникає другорядна пізнавальна оцінка. Оцінка та має на меті окреслити можливості впровадження дій, які зліквідують причини стресу, або принаймні зменшать його наслідки, натомість у випадку виклику – призвести до досягнення доступних зисків. Виконується така оцінка в ситуації міграційного стресу і саме її ілюструють відповіді опитаних осіб. Матеріальні труднощі – це головна причина виїзду за кордон, у зв'язку з чим мігранти не в змозі ліквідувати причини набутого ними стресу. У даній ситуації другорядна оцінка як така має на меті лише полегшити відчутність наслідків стресової ситуації, часто набираючи форму раціоналізації. Наступні відповіді мігрантів служать як приклад цього:

- *„Я можу собі дозволити найняти помешкання, десь вийти. У Польщі, як хтось заробить 1000 злотих, то йому не легко себе утримати, а тут за 1000 євро – спокійно вистачає навіть на розваги”* – це відповідь Єви – 35-літньої емігрантки, яка оцінює цей факт як успіх, що завдяки роботі, на якій вона працює, може найняти собі помешкання, хоч не самотійно. Є самотньою особою, працює на двох штатах, в основному позбавлена товариського життя. Хоч у своїх відповідях і наголошує на тяжкі умови праці: *„Встаю о 3:30, о*

³⁶ Пор. LAZARUS R. S.: *Psychological...*, цит. праця.

- 4:00 – підготвую овочі до транспорту” – то постійно оцінює свою ситуацію як позитивну, що є прикладом валоризації власної життєвої позиції.
- „Харчування – краще щоб людина в моєму віці багато не їла. У моєї пані не можна набрати зайвої ваги. Її перешкоджає, коли я, наприклад, їм на сніданок булку з джемом, бо вона так їсть тільки до кави” – слова Геновефи (57 років), котра в подібний спосіб раціоналізує свої побутові умови. Не окреслює прямо свою трагічну ситуацію, але неодноразово додає: „Зранку, коли роблю соус з моркви, то завжди собі ту моркву ховаю. Моркву доїдаю до обіду, бо довго залишається в шлунку. Не показую того, можливо бабці це буде перешкоджати і почне менше купувати”. Згідно з її відповіддю, щоб дати собі раду у власній тяжкій життєвій ситуації приходять на допомогу слова подруги, також мігрантки: „У таборах люди мали гірше, тут слабке харчування, але принаймні ніхто мене не б’є”.

Мігранти в різний спосіб стараються дати собі раду з відчутними наслідками стресу. Деякі шукають собі груп підтримки, знаходячи контакти між земляками, які знаходяться в аналогічній ситуації, як і з італійцями: „Існують такі групи, є друзі, які постійно зустрічаються, але це закриті групи. Скоріше можна десь вийти з італійцями”; „Я підтримую зв’язок з подругою, яка приїхала з Варшави. Інша полька, яка теж тут працює, не має часу на зустрічі”; „Деякі ізолюються, трапляються такі ситуації. Але також є такі, котрі весь час підтримують зв’язок між собою”; „Поляки за кордоном не тримаються разом. Не приходять на зустрічі”. Щоб нав’язати контакт з іншими мігрантами, допомагає польський костьол, а також інші заклади, які служать мігрантам, наприклад, приватні агентства праці, консульство, професійні спілки: „Найбільше людей приходить до костьолу”. Приходять до священника з проблемами віри або, наприклад, просять допомогти знайти роботу чи довірити свої проблеми”; „Організації, які надають допомогу іноземцям, добре поінформовані і знають усі процедури (...) Польська волонтерка, яка надає безкоштовну допомогу в резиденції Італійських професійних спілок (...) в ППС я отримав інформацію, яка допомогла мені усе владнати”.

Усі опитувані одночасно підкреслюють тяжку під цим поглядом ситуацію мігрантів – внаслідок довгої та тяжкої праці, практично не мають часу на утримання будь-яких контактів. Часто окремою причиною такого стану речей є також специфіка поляків як нації: „Це виникає внаслідок роботи, але також і з характеру нашого народу. Ми не спроможні об’єднуватись, тільки якщо є війна – то так”; „Поляки мають між собою дуже слабкий зв’язок. Часто причиною цього є багато роботи. Італійці жажливі і дуже використовують іноземців”. На перешкоді створення неформальних груп стоїть конкуренція, яка панує між мігрантами, котрі намагаються утриматись на чужому ринку праці, до умов якого не є пристосовані: „Поляки заробляють один на одному, ніхто не віддасть нікому роботу просто так”. Наступною причиною є також нестача фінансів, особи, які неодноразово обмежують себе в харчуванні, не в змозі присвятити частину своїх доходів на товариські зустрічі: „Мало видаю, в основному на необхідні речі, каву можу сама собі зробити вдома, шкода мені навіть тих 2 євро, тому що знаю, що потім вдома може не вистачити”.

Спробою дати собі раду з відчутною мігрантами самотністю, нестачею близьких емоційних стосунків, а також з відчуттям загублення, є встановлення неформальних чоловічо-жіночих стосунків: *„Тут дуже часто люди зав'язують стосунки з особами, які навіть самі є в якихсь стосунках. Є легшими для здобуття – далеко від дому, без жодної підтримки”*. Саме такі стосунки часто є новою поразкою: *„Польські жінки мають традицію укладати нові стосунки з мусульманами. Але потрібно взяти до уваги, що це інша культура, ментальність і польки, незалежні з натури, не можуть бути з ними щасливі. Нещасливі також бувають подружжя польок з італійцями”*; *„Мати італійця за чоловіка – це поразка”*. Хоч стосунки мають на меті побороти відчутну самотність і суспільне відчуття, навпаки, це підсилює тяжку ситуацію мігранта, замість її поправити. Люди часто зав'язують неформальні відносини без жодних перспектив та майбутнього. Проходять крізь розчарування, відхилення, часто стають використаними. Це додатково послаблює зв'язок із родиною, що навіть може привести до розлучення.

Зловживання алкоголем є найбільш непристойним та нищівним зі способів подолання стресу, який панує між мігрантами. Прикладом можуть бути наступні відповіді: *„Ідемо на вокзал або в парк і п'ємо вино”*; *„Старші то взагалі не інтегруються, а замикаються в своїх колах та п'ють горілку. Також зустрічаються в костьолі, але в консульство приходять тільки тоді, коли потрібно”*; *„Тут люди дуже змінюються, стають дивними. Раптом хтось іде в магазин, купує вино та іде пити на вокзал. Витримати з кимсь 24 години – це сильний стрес і великий тягар, люди цього не витримують”*; *„Тут є багато жінок, котрі п'ють”* – вибір місця – вокзал або парк, виникає з надії зустріти інших мігрантів з Польщі і через це пов'язується з товариськими зустрічами. Зловживання алкоголем серед польських мігрантів в Італії набирає значних розмірів. Це дуже непокоїть, адже більшість мігрантів – це жінки. Вживання алкоголю є одним із способів подолати стрес та полегшує інтеграцію з іншими мігрантами, котрі мають аналогічну життєву ситуацію.

Трудова міграція – зростаюче явище, яке від певного часу набирає масового характеру. Вона народжує дуже великі психологічні, соціальні проблеми, а також, у дальшій перспективі – економічні. Однією з найсерйозніших проблем є стрес, на який наражаються люди, котрі виїжджають за кордон. Залежно від різних факторів та умов, які призводять до стресової ситуації, а також психологічних факторів, виникають різні способи боротьби зі стресом, що спостерігаються серед мігрантів.

Висновки

Конкретними факторами середовища, які вважаються причинами стресу у мігрантів, є такі: погані побутові умови і на роботі, самотність, розлука з родиною, психологічний тягар, суспільна ізоляція та нестача груп підтримки, дискримінація. Аналізуючи зміст інтерв'ю, можна зауважити, що на перший план виходить самотність, при цьому не є прямо декларована, але з відповідей виникає відчуження, відчуття непорозуміння, життя в суспільній пустці. Нестача часу чи необхідність постійно за-

робляти стає не перешкоді контакту між мігрантами, але навіть коли мігранти володіють вільним часом, то все одно не призначають його на товариські зустрічі. На перешкоді також стає різниця в культурі і ставлення італійців до мігрантів.

Наступним важливим джерелом стресу є перенавантаження роботою: мігранти дуже довго працюють, часто навіть 24 години, ідуть на роботу дуже рано. Така вичерпна робота вимагає відновлення сил, але у мігрантів не має на це часу, а за одно і сил на відпочинок. З працею, яку виконують мігранти, пов'язаний наступний стресор, названий у літературі нестачею контролю над ситуацією. У своїх відповідях мігранти наголошують на великій непевності своєї ситуації, на її тимчасовість. Особи, які працюють нелегально, не мають впливу на тривалість свого працевлаштування, не впевнені у виборі, оскільки часто трапляються зловживання зі сторони роботодавців.

Джерелом стресу є також труднощі, які виникають під час упорядкування своїх формальних справ, пов'язаних з перебуванням та працею. Часто ці труднощі виникають не лише з причин формальних чи з вимог, що ставляться італійською державою, але й із загального ставлення до іноземців, некомпетенції самих службовців, безвладності самої системи, яка у своїх задумах мала служити мігрантам.

Дані з інтерв'ю показують, що у багатьох мігрантів повстає синдром реактивного пристосування до ситуації. Мігранти часто піддаються долі, рідко роблять спроби дати собі раду зі стресом. Їх способи боротьби зі стресом скоріше всього полягають на запуску оборонних механізмів. Механізм, який дається найбільш зауважити, є раціоналізація, при цьому одночасно повстає механізм „кислого винограду” (збільшення негативних аспектів альтернативної локалізації), як і „солодкого лимону” (валоризація актуальної локалізації країни, котра приймає).

Іншим способом зміни другорядної оцінки є порівняння власних проблем з екстремальними ситуаціями, завдяки чому, відчутний стрес являється менший.

Використання груп підтримки, як способу редукції стресу у випадку мігрантів в Італії, є дуже складним. З одного боку, можна зауважити сильну мотивацію до зустрічей з іншими поляками та спроби зав'язання контактів, все одно виходить, що їх ефективність є мала. У зв'язку з цим є видима повна неможливість отримати ефективну суспільну підтримку зі сторони мігрантів – в кінці кінців це їм рідко вдається. Дуже мало існує таких груп, які, у свою чергу, здаються герметичними.

Труднощі в пошуку соціальної підтримки, яка є способом редукування стресу, виникають з багатьох причин і до того є багатоаспектними. З одного боку, мігрантам не вистачає часу та грошей на товариство, а з другого – блокують їх соціальні бар'єри, такі як: соціальна ізоляція, дискримінація. Стосунки між поляками під час міграції характеризуються великою недовірою між земляками.

Водночас помітною є легкість, з якою мігранти входять у неформальні стосунки. У випадку, коли мігранти не в змозі віднайти подібних до себе партнерів, часто погоджуються на неформальні стосунки з особами зовсім іншого культурного кругу, котрі мають іншу релігію. Ймовірно, призводитиме це до нових стресових ситуацій, котрі виникають внаслідок конфлікту вартості, що в результаті робить цю стратегію не ефективною, а навпаки, такою, яка притягає відчутний стрес. У короткотривалій перспективі ці стосунки можуть редукувати відчутний стрес, полегшувати адаптацію.

До вкрай деструктивних способів боротьби зі стресом серед мігрантів є відреагування внаслідок вживання алкоголю, яке веде до стану сп'яніння. Це набирає форму регулярних щотижневих зустрічей, зазвичай на вокзалі. Це є істотним місцем, з огляду на символічний контакт з країною, адже саме туди приїжджають автобуси та буси з Польщі. Це явище описується усіма опитуваними.

Молоді люди, які їдуть в Італію і знають мову, краще дають раду зі стресом, який переживають. Молоді мігранти активніші і часто редукують стрес зміною своєї ситуації, наприклад, знаходять більш кращу роботу, скоріше інтегруються.

* Переклад з польської мови Оксани Смаль.

Головні проблеми трудової міграції в Україні

У процесі свого історичного розвитку Україна пережила 4-5 потужних хвиль еміграції. З них політичний характер мала лише еміграція українців у період між Першою та Другою світовими війнами та після закінчення останньої. А також примусове переселення на початку 1930-х рр. т.зв. „куркулів”, тобто заможних селян, яких понад 1 млн. осіб було вивезено за межі України на Північ і до Сибіру¹. Коли ж говорити про основні міграційні потоки з теренів України чи то західної, чи східної наприкінці XIX – першій половині XX ст., що були спрямовані на Північний Кавказ, Поволжя, Урал, Далекий Схід, у Північну та Південну Америку, то вони мали виразний „заробітчанський” характер. Мільйони українських селян, які потерпали від перенаселення і малоземелля, у пошуках заробітку освоювали сибірську тайгу, канадські та американські прерії, сільву й савану Бразилії, перетворюючи їх в поля і плантації, сприяючи освоєнню та економічному розвитку згаданих регіонів.

Про інтенсивність міграційних процесів свідчать наступні дані: якщо наприкінці XIX ст. зі східної частини України, що знаходилася в межах Російської імперії, виїжджало щорічно понад 40 тис. осіб, то вже на початку XX ст. їх кількість сягнула понад 200 тис. осіб. Із західної частини України, що входила до складу Австро-Угорської монархії, на початку XX ст. лише до США емігрувало 350 тис. осіб, до Канади – понад 100 тис. осіб, до Південної Америки – понад 30 тис. осіб². Переважна їх більшість назавжди осіла на освоєних теренах, влившись у багатонаціональні спільноти США, Канади, Росії та інших держав. Водночас частина заробітчани вкладала зароблені гроші, а часом і кров’ю гроші у розбудову і зміцнення власних господарств, зокрема у Східній Галичині на початку XX ст. і міжвоєнного періоду.

У 50-80-ті рр. XX ст. трудова міграція з території тодішньої Української РСР відбувалася переважно в північно-східному напрямку. Українці освоювали казахстанську „цілину”, а також російські простори Півночі, Сибіру і Далекого Сходу, працюючи на т.зв. „комуністичних” і „комсомольських” будовах – нафтових родовищах, вугільних і алмазних копальнях, спорудженні залізничних магістралей тощо. Причина цієї хвилі міграції українців мала двоякий характер. Значна кількість молодих спеціалістів і робітників (переважно випускників вищих навчальних закладів і професійно-технічних училищ) скеровувалася державними структурами у віддалені регіони Радянського Союзу з огляду на брак там кваліфікованої робочої сили. Інші завербовувалися туди з власної ініціативи, переважно через значно вищі

* Доцент, Львівський національний університет ім. Івана Франка.

¹ [Online:] <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/migration/migratukr.htm>.

² Там само.

зарплати, скорочений термін необхідного трудового стажу для виходу на пенсію, можливість придбати поза чергою автомобіль або отримати державне житло. Знову ж таки багато українських заробітчан осіло на освоєваних ними теренах, частина ж повернулася в Україну, вклавши зароблені гроші в будівництво та придбання житла, дач, автомобілів, предметів першої необхідності тощо.

Специфікою „радянського” періоду було те, що українська трудова міграція мала суто внутрішній характер. Тобто переміщення робочої сили з Української РСР у Російську Федерацію, Казахстан та інші республіки Середньої Азії відбувалося в межах величезної наддержави, якою був Радянський Союз. З його розпадом ситуація кардинально змінилася. Хоча з одного боку східний (російський) напрямок й далі зберіг свою привабливість для заробітчан з України, визначальним, однак, став новий для них західний ринок праці, який активно освоєється українцями, починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст. Остання хвиля еміграції населення України за своєю суттю практично не відрізняється від попередніх. Позаяк понад 60 відсотків мігрантів становлять особи працездатного віку³, то з певністю можемо говорити про її „трудоий” характер.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення проблеми трудової міграції в сучасній Україні, у пропонованій статті ми розглянемо наступні, найважливіші на наш погляд, питання, пов’язані з нею:

- причини і масштаби найновішої хвилі української трудової міграції;
- основні напрямки міграційних потоків з України;
- вклад українських заробітчан в економіку України.

1. Причини і масштаби української трудової міграції кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Головною причиною початку масової трудової міграції громадян України стала кризова ситуація економіки, що наступила в першій половині 1990-х рр. Вона була наслідком розриву міждержавних і міжгалузевих господарських зв’язків після розпаду Радянського Союзу, а також браку радикальних економічних реформ, що дещо пізніше було назване „шоком без терапії” (як явище протилежне польській „шоковій терапії”, хрещеним батьком якої був Л. Бальцерович). Різке падіння валового внутрішнього продукту (ВВП) розпочалося в Україні 1990 р. і продовжувалося до 1999 р. включно. Так, вже в 1991 р. порівняно з попереднім роком ВВП скоротився на 8,7%, в 1992 р. – на 9,9%, в 1993 р. – на 14,2%, в 1994 р. – на 22,9%, в 1995 р. – на 12,2% і в 1996 р. – ще на 10%. Таким чином, реальний ВВП у 1996 р. становив 42,2% від рівня 1990 р.⁴

Внаслідок зупинки сотень підприємств і різкого скорочення об’ємів виробництва на тих, що продовжували роботу, в Україні спостерігалось безпрецедентне зростання рівня безробіття, а також зниження рівня і погіршення якості життя людей. Причому не на 40 відсотків, як це було в Польщі в період „шокової терапії”, а в

³ [Online:] <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/migration/migratukr.htm>.

⁴ [Online:] <http://www.refine.org.ua/pageid-1306-1.html>.

десятки разів. Для мільйонів людей це стало новою, не званою раніше проблемою, оскільки подібних явищ в економіці планового типу не спостерігалось. Вже в 1995 р. в Україні відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП) було зафіксовано біля 1,5 млн. безробітних. З року в рік ця цифра зростала, сягнувши абсолютного максимуму в 2001 р., коли було зафіксовано майже 2,5 млн. осіб, що шукали праці. Це становило понад 12 відсотків від загального числа працездатного населення⁵.

Насправді ж ця цифра була значно вищою. Специфікою України стало, зокрема, приховане безробіття. Так, якщо офіційний рівень безробіття складав у квітні 1996 року лише 0,7% працездатного населення (згідно з українським законодавством до числа безробітних входить працездатне населення, що звернулося на біржу праці з проханням про надання роботи), то за даними експертів Світового банку, кількість прихованих безробітних (тих, хто працював неповний робочий день не за власною волею, а також тих, хто знаходився за рішенням адміністрації підприємств у безоплатних відпустках) складала в Україні у 1995 році приблизно 35% (sic!) всього працездатного населення. Згідно з даними березневого (1996 року) опитування фірми „Соціс-Геллап” 56% респондентів назвали загрозу масового безробіття „дуже вірогідною”, ще 29% – скоріше вірогідною, 52% вважали, що зі значною правдоподібністю можуть втратити роботу в найближчому майбутньому⁶. В наступні роки і до сьогоднішнього часу це явище збереглося повною мірою.

На щастя, і це було ще однією особливістю України, навіть в умовах гострої соціально-економічної кризи соціальне напруження в Україні не переросло в широкомасштабні соціальні конфлікти. Українці знайшли вихід з кризової ситуації в активній трудовій міграції. В перші роки незалежності ці міграції носили переважно внутрішній характер. Мільйони осіб з т.зв. „кравчучками” (свого роду валізами на колесиках) переміщалися Україною в пошуках товарів, дешевших, ніж в їхньому регіоні, щоб на різниці ціни купівлі й продажу здобути кошти для себе і родини. На думку низки дослідників, від виїзду поза межі батьківщини їх стримував, з одного боку, брак у теперішнього покоління українців суспільного досвіду трудової еміграції, а з іншого – надія на недовготривалість кризових явищ і проведення в Україні дієвих ринкових реформ⁷.

Однак, починаючи з 1994 р., число осіб, які виїхали з України почало перевищувати число тих, хто прибув або ж повернувся на її територію – кримські татари, вірмени, німці, греки, болгары, що у повоєнний період стали жертвами сталінських репресій. Проте до цього часу достеменно невідомо, скільки громадян України покинули її терени і тимчасово або постійно проживають поза її межами. Однією з причин труднощів в оцінках, як слушно зауважила Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачова, є неефективність існуючої системи обліку статистичної інформації у сфері трудової міграції, а також відсутність єдиного державного органу, відповідального за збір такої інформації, її узагальнення та аналіз,

⁵ [Online:] <http://uk.wikipedia.org/wiki/Безробіття>.

⁶ [Online:] <http://www.niss.gov.ua/book/1/10000016.HTM>.

⁷ [Online:] <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/migration/migratukr.htm>.

здійснення регуляторної функції у цій сфері. Тому протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х рр. називалися цифри від 1,5 до 7 млн. українців, які тимчасово і постійно працюють за кордоном⁸.

Як вказує А. Стародуб, остання цифра була названа вже згадуваною Н. Карпачовою у виступі у Верховній Раді України у квітні 2003 р. і неодноразово повторювалася як в засобах масової інформації, так і наукових дослідженнях. Натомість у спеціально виданій брошурі із текстом доповіді фігурує цілком інша цифра. Н. Карпачова згадує тут „не менш, ніж 2 мільйони трудових мігрантів”, які перебувають на заробітках за кордоном, зазначаючи при цьому, що, на її думку, ці цифри є заниженими. Тому далі вона стверджувала, що є підстави говорити про не менш як 5 млн. громадян України, які щороку в залежності від сезону перебувають на заробітках поза межами України. Враховуючи той факт, що у 2003–2004 рр. в Україні проживало понад 20 млн. осіб працездатного віку, Н. Карпачова зробила висновок, що „на заробітках за кордоном сьогодні перебуває, як мінімум, кожен п'ятий економічно активний українець”⁹.

У наступні роки проблема числа українських трудових мігрантів ставала щораз більше заполітизованою, що було пов'язане з президентськими та парламентськими виборами в Україні 2004–2007 рр. Типовим прикладом заяви на цю тему виразно популістського характеру можуть служити слова лідера БЮТ Юлії Тимошенко на передвиборній прес-конференції в Тернополі в серпні 2007 р. про те, що в Італії легально і нелегально працюють 3–4 млн. українців (переважно із західного регіону України)¹⁰. Більшу довіру викликають дані Міністерства внутрішніх справ України, отримані від Державної прикордонної служби, що за кордоном нині перебуває приблизно 3,323 млн. українців¹¹. Провідні українські соціологи (С. Пирожков, О. Хомра, О. Малиновська) піддають сумніві й цю цифру, схиляючись до думки, що число мігрантів не перевищує 2–2,5 млн. осіб¹². Однак, беручи до уваги той факт, що й сьогодні ми не маємо точних даних, скільки українців виїхали і не повернулися до 2003 р., на нашу думку, найближчою до реальної є цифра, озвучена вченим-економістом А. Гайдуцьким. За його інформацією сьогодні за кордоном працює біля 4,93 млн.

⁸ [Online:] <http://cesus.org.ua/index.php?mm=2&dm=5&id=14>.

⁹ Приблизно в таких же межах (біля 3-х млн. мігрантів) визначав масштаби цього явища міністр праці та соціальної політики М. Папів на Парламентських слуханнях з проблем трудової міграції 17 листопада 2004 р. (див.: *Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології*, Київ 2005, с. 10–11); [Online:] <http://uk.wikipedia.org/wiki/Безробіття>.

¹⁰ Немає сумніву, що лідерка БЮТ, говорячи про тяжку долю українців за кордоном і необхідність створення умов для їхнього повернення на батьківщину, прагнула здобути прихильність виборців. Тому цифра 3–4 млн. мігрантів з галицьких областей лише в Італію мала, на нашу думку, викликати шок слухачів і справити належне позитивне враження, що саме і лише БЮТ переймається такою глобальною проблемою регіону (див. [Online:] <http://www.korrespondent.net/main/204208/>). Тим більше, що згідно з більш достовірними даними, що походять від різних міжнародних організацій, в Італії проживає від 120 до 700 тис. українців (див. [Online:] <http://www.korrespondent.net/main/210648/>).

¹¹ Щоправда ці дані стосуються лише періоду з 2003 по серпень 2007 р. Не відомо достеменно, скільки ж українців виїхали і не повернулися до 2003 р. ([Online:] <http://job.ukr.net/news/2007/09/25/17036/>).

¹² *Українська трудова міграція...*, с. 11.

українців¹³. Згідно з іншими даними, армія трудових мігрантів з України складає біля 7 млн. осіб, з яких лише 2 млн. постійно проживають за кордоном, відвідуючи Україну не частіше, ніж один раз на 3-5 років. Основна ж маса т.зв. „ґастарбайтерів” (*gastarbeiter*) зайнята на сезонних роботах тривалістю від 4 до 10 місяців¹⁴.

Таким чином, незважаючи на розбіжність даних щодо її кількісного значення, новітня хвиля української міграції є вельми масштабною і заслуговує на увагу не лише соціологів, але й державних чинників. Без сумніву, вона не є явищем унікальним, а є складовою світових міграційних рухів. Нині у світі нараховується від 150 до 175 млн. осіб (понад 3 відсотки населення світу), що проживають поза межами країни свого народження¹⁵. Однак, згідно з різними даними, трудова міграція (точніше – еміграція) в Україні становить від 10-12 до 20 відсотків загалу працездатного населення. Зважаючи на факт, що у світі допустимим явищем вважається 3-відсоткова зовнішня міграція працездатного населення, існуючий у нас рівень відтоку робочої сили перетворюється на проблему загальнонаціонального значення. У майбутньому вона може становити реальну загрозу формуванню потенціалу продуктивних трудових ресурсів. Ця проблема стає ще більш актуальною в контексті обсягів будівельних та інших робіт, які належить виконати Україні в межах підготовки до проведення фінальної стадії чемпіонату Європи з футболу 2012 р.

2. Основні напрямки трудової міграції з України

У першій половині 90-х рр. ХХ століття основним ринком праці для українських заробітчани залишалася Росія. Незважаючи на розпад СРСР, українці продовжували працювати тут на нафтових родовищах, шахтах і копальнях Сибіру і Півночі, а також торговому і риболовецькому флотах. У 1996 р. в рамках соціологічного опитування, здійсненого Центром „Соціальний моніторинг” та Українським НДІ проблем молоді, відповідаючи на питання „Яка з країн, на Вашу думку, є найбільш привабливою для тимчасової роботи?”, 25 відсотків респондентів назвали Росію, 26 відсотків – Німеччину і 10 відсотків – Польщу¹⁶.

Проте вже через кілька років ситуація радикально змінюється. Рейтинг Росії в заробітчанському середовищі різко падає. Так, згідно з опитуванням соціологічної фірми „Соціс-Гелап” (січень 1999 р.) на російському ринку праці виявили бажання працевлаштуватися лише 14 відсотків опитаних українців¹⁷. Безпосередньою причиною цього стала російська фінансова криза 1998 р. Дещо пізніше – посилення контролю за іноземцями, особливо у великих містах, після обрання президентом Російської Федерації В. Путіна. Щоправда, у зв'язку з гострою потребою кваліфікованої

¹³ [Online:] <http://www.obozrevatel.com/news/2007/4/21/167088.htm>.

¹⁴ [Online:] <http://www.newsru.ua/finance/230ct2007/zarobitchane.html>.

¹⁵ [Online:] <http://cesus.org.ua/index.php?mm=2&dm=5&id=14>.

¹⁶ ШУЛЬГА Н.: *Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты*, Киев 2002, с. 259.

¹⁷ Там само.

робочої сили ситуація невдовзі змінилася на краще. Тому Росія й далі залишається важливим ринком праці для українців. На думку експертів, тут одночасно перебуває не менше мільйона українських заробітчан, що працюють у Москві, Підмосков'ї, Санкт-Петербурзі та його околицях на будовах житла та дач для „нових” росіян, а також на сезонних сільськогосподарських роботах і нафтогазових родовищах Сибіру.

Паралельно з відносним падінням популярності російського ринку праці спостерігалось освоєння українцями відповідних ринків найближчих західних сусідів нашої держави – Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини. Цьому, зокрема, сприяла відсутність візового режиму, а також швидкий розвиток економіки зазначених країн. Масштаби виїзду громадян України на Захід у середині 90-х рр. ХХ ст. виявилися настільки значними, що були зауважені представниками українського політикуму. На жаль, знову ж таки, вони були використані виключно в передвибірній агітації. Так, в одній з агітаційних листівок кандидата на пост Президента України В. Чорновола писалося, що „сьогодні десятки тисяч зuboжілих українців виїжджають до Чехії з надією знайти там краще оплачувану працю”¹⁸.

Масштаби виїзду українців у західному напрямку до країн ближнього зарубіжжя не змінилися й після впровадження їх урядами під тиском Євросоюзу візового режиму для українців, росіян та білорусів. Це, зокрема, підтвердили результати соціологічного опитування, проведеного 2004 р. О. Малиновською¹⁹. Експерти вважають, що на сьогодні у країнах колишнього соціалістичного табору працюють не менше 400 тис. українців²⁰. Втім ця цифра потребує уточнення. По-перше, слід підкреслити, що вона досить серйозно змінюється у залежності від сезону. По-друге, є всі підстави вважати її значно вищою. Так, лише в Чехії офіційний дозвіл на постійне й тимчасове перебування мають близько 100 тис. осіб. Загалом, за різними даними, на її території нині перебуває від 150 до 200 тис. українських заробітчан²¹. Подібна ситуація спостерігається і в Польщі. На думку соціолога Й. Конечної з Центру досліджень громадської думки (Варшава) в різний час у Польщі працювало близько 250 тис. українців²². Натомість професор Х. Ігліцька з Варшавського Центру міжнародних відносин вважає, що ця цифра може складати й 500 тис. чоловік²³. Однак, навіть така значна кількість заробітчан з України не забезпечує пріоритету Польщі

¹⁸ Див.: WILSON A.: *Ukraincy*, Warszawa 2002, с. 183.

¹⁹ Див.: МАЛИНОВСЬКА О.: *Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС*, Київ 2004, с. 134. Чи не єдиною країною, до якої після впровадження віз потік українських заробітчан значно скоротився, була Словаччина, яка ввела строгі обмеження і жорсткий прикордонний контроль для мешканців Закарпаття. Однак, дуже скоро вона відчула значні труднощі господарського характеру через брак дешевої і водночас кваліфікованої робочої сили. Цікаво, що ця проблема згодом стала предметом спеціальної розмови між президентами України та Словаччини, після чого словацька сторона лібералізувала візовий режим для українців.

²⁰ Див.: ХОМРА О.: *Сучасна українська трудова міграція: статус та можливості*. В: *Парламентські слухання „Стан та проблеми правового та соціального статусу української трудової міграції”*. Інформаційно-довідкові матеріали, Київ 2004, с. 13.

²¹ [Online:] <http://novasimya.org.ua/news/2007/09/19/11/>.

²² КОНЕЧНА Й.: *Поляки-українці, Польща – Україна – парадокси стосунків між сусідами*, Київ 2003, с. 16.

²³ ІГЛІЦЬКА К.: *Ринок праці для іноземців у Польщі*. В: *Міграція й ринки праці Польщі й України*, Варшава 2003, с. 46.

як держави, що приймає трудових мігрантів. Згідно з дослідженнями О. Малиновської, з огляду на можливості працевлаштування та рівень заробітної плати за привабливістю Польща сьогодні знаходиться на шостому місці після Росії, Німеччини, Іспанії, Італії та Португалії. І це викликає певне занепокоєння польських фахівців, що займаються вивченням міграційних процесів та їх користей для „приймаючих” країн²⁴.

Таким чином, з середини 1990-х рр. українці почали „освоювати” ринки праці країн Південної та Південно-Східної Європи. На сьогодні, як підкреслює Х. Іглицька, вони „не тільки віддають перевагу цьому напрямку, але й присутні тут у великій кількості, витісняючи в деяких регіонах (з ринку праці) мігрантів з країн Магрибу”²⁵. Причин просування українців на ринки праці країн, що влилися до складу Євросоюзу внаслідок другої і третьої хвилі розширення, було декілька. Серед них можна виділити причини правничо-нормативного, економічного і психологічного характеру. Так, масовій міграції українців до Іспанії сприяли чинники, що належать практично до всіх трьох груп:

- а) ліберальне іспанське законодавство, яке дозволяло іноземцям отримати працю без оформлення офіційних документів;
- б) наявність потреб у заповненні робочих місць у сільському господарстві та у сфері будівництва;
- в) висока порівняно з Україною заробітна платня;
- г) можливість отримання дозволу на працю та проживання (резиденції) в результаті періодичних легалізацій іноземців, що проводились іспанським урядом;
- д) масове повернення з України до Іспанії з кінця 80-х років минулого століття так званих „дітей війни”, які вже мали шлюбні відносини з громадянами України і чисельні родинні зв’язки на батьківщині;
- е) можливість спрощеного оформлення запрошення на приїзд до Іспанії далеким родичам та знайомим в Україні.

Важливим фактором, який сприяв міграції українців, був також іспанський менталітет, близький до українського; відсутність ксенофобії, гостинність, доброзичливість іспанців та їх шанобливе ставлення до вихідців з України²⁶.

Якщо ж говорити про Португалію, то, на думку фахівців, проникненню сюди українських заробітчани (з 1997 р.) сприяло виділення Євросоюзом значної фінансової допомоги цій країні для розвитку транспортної інфраструктури (будівництво швидкісних автострад, сучасних високотехнологічних мостів) та модернізації економіки (спорудження нових підприємств, реконструкція старих тощо). Включно до 2004 р. до Португалії також надходили значні фінансові дотації від ЄС, призначені для будівництва об’єктів (передусім стадіонів) чемпіонату Європи з футболу. Саме ці інвестиції дозволили створити нові робочі місця для сотень тисяч робітників-

²⁴ MALYNOWSKA O.: Trans-border Migration of the Population of the Ukrainian Western Frontier Areas in the Context of the EU Enlargement. В: *Transnational Migration-Dilemmas*. Gmaj K., Iglicka K. (red.), Warszawa 2006.

²⁵ Online: http://www.csm.org.pl/images/rte/File/Raporty%20i%20publikacje/Raporty%20i%20analizy/2007/rap_i_an_0107.pdf.

²⁶ Online: <http://www.zlagoda.ru/article.php?id=1190>.

іммігрантів, у тому числі – для вихідців з України. У кількісному відношенні українці значно випереджають представників інших країн. Серед тих, хто отримав дозвіл на перебування та роботу в Португалії, вони складають понад 70 відсотків²⁷.

Таким чином, географія виїздів українських заробітчан протягом останніх десяти років практично не змінювалася. Змінювалися лише масштаби трудової міграції з України до окремих країн та число осіб, які перебувають на заробітках у залежності від сезону і тих, хто оселився поза межами України на постійно. Отож, найпривабливішим місцем застосування своїх професійних здібностей для громадян України залишається ринок праці Росії та більшості країн-членів Євросоюзу. За експертними оцінками міністерства закордонних справ України на заробітках в окремо взятих країнах постійно перебуває: в Росії – близько 1 млн. українців, у Польщі – понад 300 тис., у Чехії – до 200 тис., в Італії – біля 500 тис, в Іспанії – до 100 тис., у Португалії – біля 150 тис²⁸. Тільки у Греції легально працює понад 17 тис. українців, а їх загальне число може сягати 50 тис. осіб²⁹. Як уже вказувалось, ці дані не є точними і можуть бути меншими від реальних навіть у два рази. Що більше, кількість заробітчан з України в різних країнах періодично змінюється. Змінюються також пропорції втягнення в міграційні процеси представників різних регіонів нашої держави. Якщо ще кілька років тому в західному напрямку виїжджали представники переважно західних областей, то сьогодні як в посткомуністичних державах Центральної Європи, так і в країнах Південно-Західної Європи все частіше можна зустріти мешканців центральної, південної і східної України. Так само мешканці західного регіону в значній кількості є представленими на російському ринку праці. Загалом і в Росії, і в країнах ЄС легально працевлаштовані лише 1-2 відсотки українських заробітчан³⁰. Решта задіяні на „чорному ринку” праці, що ще більше утруднює визначення їх точної кількості.

3. Вклад трудових мігрантів в економіку України

Якщо говорити про масштаби інвестицій, які роблять українські заробітчани в економіку країни, то знову ж таки доводиться говорити лише про приблизні цифри. Це пояснюється тим, що, з одного боку, дані про це є надто децентралізованими, а з іншого – відомості про грошові перекази охороняються банківською таємницею. Крім того, переважна більшість грошових переказів з-за кордону приходять не через спеціальні програми, такі як *Western Union* або *Contact*, а привозяться в Україну за посередництвом кур'єрів – знайомих, водіїв рейсових автобусів та ін. у вигляді переказів або ж у кишенях самих заробітчан. Тому соціологам доводиться оперувати

²⁷ СУСАК В.: Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997 – 2002 рр.). В: *Україна в сучасному світі*, Київ 2003, с. 201, 195.

²⁸ [Online:] <http://unian.net/ukr/comments/213652>.

²⁹ ДОВЖУК Б.: ЄС – Україна та регіональні проблеми трудової міграції. В: *Разом в Європі: Регіональні стратегії формування економіки знань в умовах євро інтеграції*, Тернопіль-Щецін 2006, с. 318.

³⁰ Там само.

лише приблизними даними. Вони виводяться з (теж приблизної) загальної чисельності трудових мігрантів, їхніх орієнтовних заробітків і тих сум грошей, які протягом місяця вони можуть відкласти для наступної передачі родичам в Україні.

Водночас науковцями були проведені дослідження в окремих областях України, які дають можливість оцінити масштабність фінансових ін'єкцій з-за кордону як на регіональному, так і загальнодержавному рівні. Так, дослідження, проведене в Тернопільській області в 2001 р., дало підстави зробити висновок, що заробітчани з цього регіону щороку надсилають на батьківщину приблизно 100 млн. доларів США³¹. Ця цифра опосередковано підтверджується даними про суму переказів з-за кордону, отриману мешканцями сусідньої Івано-Франківської області. У тому ж таки 2001 р. вона склала біля 56,5 млн. доларів США³². Ще більш вражаючими є дані по найменшій області в Україні – Чернівецькій. Протягом останніх років сюди щомісяця надходить понад 60 млн. доларів США. За рік буковинські заробітчани інвестують в економіку понад 720 млн. доларів. Можна допустити, що аналогічні вливання в економіку Львівщини є не меншими і можуть сягати одного мільярда доларів на рік³³.

Хоч ці суми виглядають досить фантастичними, однак їхня реальність підтверджується й офіційними даними. Зокрема, за даними Національного банку України в 2000 р. в Україну переказами від фізичних осіб надійшло 40 млрд. доларів США. На думку фахівців, більшість з них становили надходження від заробітчан. Зазначимо, що ця сума перевищила тодішній державний бюджет України (6,8 млрд. доларів США) майже вшестеро³⁴. Додаймо, що власне після 2000 р. в Україні спостерігається стрімке зростання цін на нерухомість, автомобілі тощо. Це зростання утримується й далі, причиною чого є все ті ж „заробітчанські” гроші. За даними МФСР – Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку тільки протягом 2006 р. українські мігранти надіслали на батьківщину 8,4 млрд. доларів. Це шостий показник у світі після заробітчан з Індії (24,5 млрд. доларів), Мексики (24,2 млрд.), Китаю (21 млрд.), Філіппін (14,6 млрд.) та Росії (13,7 млрд.). Однак, при цьому враховувалися лише гроші, надіслані через банківські системи та спеціальні фінансові програми. На думку А. Гайдуцького, ця сума є значно вищою і становить близько 21 млрд. доларів, що складає 25 відсотків ВВП України і практично дорівнює загальному обсягові прямих іноземних інвестицій за всі роки незалежності нашої держави (на 1 січня 2007 р. вони перевищили 21,1 млрд. доларів США)³⁵.

На жаль, переважна більшість цих коштів скеровуються не в розвиток малого і середнього бізнесу, як це було і є в країнах Центрально-Східної Європи, а в придбання або ж будівництво житла, меблів, автомобілів, предметів домашнього вжитку; також – у навчання дітей заробітчан у вищих та середніх спеціальних навчальних

³¹ Українська трудова міграція..., с. 19.

³² Див.: *Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого з прав людини*, Київ 2003, с. 33.

³³ [Online:] <http://unian.net/ukr/comments/213652>.

³⁴ Там само.

³⁵ [Online:] <http://www.newsru.ua/finance/230ct2007/zarobitchane.html>; <http://www.led.net.ua/ukr/news/149.html>.

зкладах і зимово-літній відпочинок. Тобто вони працюють на економіку України опосередковано, сприяючи збільшенню обсягів внутрішньої торгівлі, розвитку сфери послуг, модернізації матеріальної і дидактичної бази вищих навчальних закладів тощо. Таким чином, держава й українське суспільство загалом отримують від цього певні дивіденди шляхом сплати податків суб'єктами господарювання, в які скеровується основна маса грошових надходжень від заробітчан. Безпосередньо ж в економіці, переважно в банківській справі, „працює” близько 30-33 відсотків коштів³⁶, які приходять в Україну через банківські перекази і спрямовуються на банківські рахунки громадян.

Висновки

Таким чином, за своїми масштабами остання хвиля української трудової міграції є явищем досить унікальним. Якщо ж говорити про економічні, перш за все фінансові, аспекти цього явища, то вони є співвимірними з подібними явищами в масштабах усього світу. Немає сумніву, що потужні фінансові ін'єкції, що вимірюються десятками мільярдів доларів протягом одного року, сприяють економічному розвитку України і вирішенню соціальних проблем певних прошарків населення у практично всіх регіонах нашої держави.

Водночас грошові надходження від українських мігрантів на 70 відсотків мають „тіньовий” характер. Відтак, наявність значних сум готівкової валюти в окремих груп населення породжує значні соціальні диспропорції, сприяє утриманню високого рівня цін на об'єкти нерухомості, перш за все житло, що не є адекватними щодо заробітної плати в самій Україні. Що більше, через відтік такої великої кількості робочої сили за кордон наша держава несе річні збитки в сумі біля 10 млрд. доларів США³⁷. Ще вищими є соціальні кошти масової еміграції, зокрема в сім'ях, в яких на заробітки виїхали жінки: недоглянуті діти, що без материнської опіки швидко звикають до наркотиків і алкоголю; суспільна пасивність та алкоголізм чоловіків тощо.

З вищесказаного можна зробити висновок, що дана проблема є надзвичайно складною, актуальною і вимагає вирішення на державному рівні. Немає, однак, сумніву, що головним шляхом її розв'язання є проведення в Україні послідовних і успішних ринкових реформ, які б спричинилися до швидкого зростання економіки і підвищення заробітної плати. Водночас слід створити сприятливі умови для розвитку малого й середнього бізнесу, щоб мільярди доларів, які надходять з-за кордону, запрацювали на Українську державу та її громадян на повну силу.

³⁶ Українська трудова міграція..., с. 19.

³⁷ Online: <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/migration/migratukr.htm>.

Українська родина та трудова еміграція: реалії та перспективи

Теоретичний вступ

Найбільш значущим інститутом соціалізації є родина. У ній відбувається становлення й самореалізація особистості. Родина здійснює такі важливі для молодого людини функції, як опіка й турбота, соціально-психологічний захист, адаптацію особистості у кризових умовах. Сучасна українська сім'я та її функції характеризуються суперечливими тенденціями, що впливають на зміни й розвиток відносин у суспільстві загалом, а також на соціокультурні устремління молодого людини. Впродовж усього ХХ ст. відбувалися складні, часто руйнівні суспільно-політичні процеси, які обумовлювали зміни вартостей української родини. Початок ХХІ ст. охарактеризувався посиленням впливу процесів глобалізації та міграції, які помітно трансформують вартості сім'ї. Глобалізаційні технології презентують нову систему вартостей самореалізації особистості, яка впливає на традиційні, духовно-моральні засади родини. Збільшується час та енергія, яка затрачається на використання нових інформаційних та телекомунікаційних технологій, натомість ущільнюється сфера емоційного, духовного спілкування між членами родини. Послаблення автентичних родинних стосунків посилюється міграцією та породжує функціональне існування молодого людини, що продукує соціальну відчуженість та самотність.

Сучасними українськими дослідниками вивчаються розрізнені аспекти впливу соціальних, політичних, економічних тощо чинників на міграцію українських родин. Виникає необхідність більш цілісно проаналізувати причини трудової міграції членів української родини, щоб окреслити шляхи подолання негативних наслідків їх міграційного становища. Це обумовило актуальність обраної нами теми. Метою розвідки є аналіз впливу суспільно-економічних, соціально-психологічних чинників міграції членів українських родин та шляхи подолання кризових станів, що її обумовлюють.

Упродовж століть історії в культурній самосвідомості народу викристалізувалися засадничі вартості родини: духовність, злагода, добробут, батьківство-материнство, патріотизм. Історичний екскурс у першу половину, середину ХХ ст. вказують на існування суспільно-політичних причин захитання вартостей родини: руйнування її духовних, релігійних засад більшовицьким режимом; ліквідація економічної основи сім'ї – приватної власності; знищення родини голодомором, масові

* Доктор філософських наук, доцент, Львівський національний університет ім. Івана Франка.

розстріли „класових ворогів”, відтак зростання безпритульництва дітей та державної „конвеєризації виховання”. У другій половині ХХ ст. продовжилася деформація засадничих вартостей української родини: насаджування атеїзму, підміна національних традицій сім’ї сурогатами „радянської обрядовості”. Була штучно створена міграція молоді – формування психології „перекотиполя”. Посилювалася пролетаризація родини: урбанізовані родини повністю узалежнювались від держави. Погіршувалося здоров’я родини через екологічні катастрофи (Чорнобиль, недолуга хімізація тощо). З початку 60-х років і протягом двадцяти років українська родина в середньому складалася з чотирьох осіб – батько, мати, двоє дітей. У 90-х цей показник почав невблаганно падати. І хоча за останні два-три роки народжуваність дещо збільшилася, це є недостатньо, аби не назвати Україну „країною однодітних родин”.

Специфіка побудови української держави з 90-х рр. ХХ ст. викликала аномію суспільної системи, що поглиблювалася процесами глобалізації та міграції. Унаслідок розпаду Радянського Союзу, поглиблення економічної кризи, зниження рівня життя населення значно зріс рівень міграції. Оскільки серед мігрантів переважають представники найбільш продуктивних у дітородному та економічному відношенні вікових груп населення, опосередковані втрати перевищують прямі. Основна маса осіб, що вибули з України, не має наміру повертатися. Еміграція за межі країни характеризується масштабним „відпливом мізків”¹. Із зменшенням інтенсивності стаціонарної міграції значного поширення набули зовнішня трудова міграція, рух біженців і транзит нелегальних мігрантів. Низький рівень оплати праці, особливо в еквіваленті до іншої валюти, значне безробіття перетворюють трудову міграцію на основний засіб забезпечення прийняттого рівня життя українських родин. Трудові міграційні поїздки до країн СНД, Західної і Центральної Європи стали поширеним явищем.

Більшість громадян України у країнах-реципієнтах приховує свої справжні мотиви перебування за кордоном і, по суті, перебуває там на нелегальному становищі. Наслідком цього стає соціальна незахищеність трудових емігрантів, залежність від роботодавців і посередників. Висококваліфіковані українські спеціалісти часто працюють не за спеціальністю, займаються некваліфікованою роботою, що призводить до зниження їх професійного рівня. Тривалість перебування на роботі за кордоном становить, як правило, від двох тижнів до кількох років, у середньому – близько 6 місяців. Таким чином, пропозиція робочої сили громадянами України за межами держави становить 5 відсотків загальної її кількості. „Глобалізація” означає системні зміни, процеси, які відбуваються в економіці, політиці, культурі національних спільнот сучасного світу. Ці процеси трансформують старий порядок і прагнуть створити новий світоустрій. Характерно, що більшість українців (71,1%) амбівалентно ставиться до глобалізаційних процесів². Універсальною цінністю робиться „ринок”, який відтворюється у його найбільш жорсткій моделі, при якому гуманістичні вартості займають в ієрархії нижче місце, ніж гроші, матеріальні блага.

¹ СКОТНА Н.: *Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії*, Львів 2005, 384 с.

² ПРИБИТКОВА І.: *Зарубіжна трудова міграція як форма самозайнятості мешканців України. В: Українське суспільство. – 2003. Соціологічний моніторинг*, Київ 2003, с. 62-63.

Трансформація вартостей сім'ї під впливом соціально-економічного чинника

Він задіяв внутрішньодержавну та зовнішню соціальну мобільність людини, що мала на меті матеріальне забезпечення родини. На прикладі процесів, які відбуваються у країнах Східної Європи (так званий регіон перехідного періоду), соціальні психологи, культурологи відстежують поступове заміщення раніш утверджуваних і декларованих (радянських, комуністичних) вартостей та принципів соціального співжиття новими принципами³. На місце декларованих принципів співпраці та підтримки приходять ліберальний індивідуалізм і конкурентність. Найгірше те, що в суспільній свідомості боротьба за економічний статус замінює значущість співчуття та турботи, диктат сили витісняє потребу в неієрархічних способах вирішення проблем, роз'єднаність людей приходять на зміну родовим, сімейним, етнічним зв'язкам та ідентифікаціям. Наприкінці ХХ ст. процеси глобалізації та специфіка побудови держави перехідного типу увиразнили існуючий аномічний стан сім'ї, усієї суспільної системи. Аномія (з грецької – *беззаконня*) – стан суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних цінностей і норм, дезорієнтацією суспільства й особи. В умовах аномії у суспільстві не продукується морально-етичних стандартів⁴.

Соціально-психологічний стан родини

За даними комплексного обстеження умов життя домогосподарств, проведеного на порозі ХХІ ст., понад чверть населення України (26,7%) належить до категорії бідних, до злидених – 14,7%. Дві третини бідного населення – це сім'ї з неповнолітніми дітьми. Майже половина бідного населення – сім'ї з дітьми, де усі дорослі працездатного віку (47,2%). Ще 18 із ста бідних – родини, де всі дорослі працюють⁵. Більшості молодих сімей важко утримувати без сторонньої допомоги навіть одну дитину, а вже про двох, трьох і більше – годі й говорити. Шлюб і народження дитини часто відкладають до „кращих часів”. Не квапляться з реєстрацією шлюбів і відмовляються від неї частіше пари старшого віку: у середньому кожен другий чоловік і жінка віком 25-29 років. Збільшується в цілому вік молодих пар, які одружуються. Рідше можна зустріти студентське подружжя. Великий відсоток 30-35-річних жінок, котрі жодного разу не були у шлюбі. Статистика останніх років не залишає найменших сумнівів: кількість шлюбів зменшується, а розлучень, навпаки, збільшується.

Відкладання шлюбів і народження дітей деформує традиційну модель життєвого циклу людини й родини. Зокрема новим для України є те, що деякі жінки визнають за краще народжувати раніше, ніж виходити заміж. Найбільше серед сімей, що мають до двох дітей, таких, де члени подружжя, особливо дружина, мають закінчену

³ ХАЗРАТОВА Н.: *Психологія відносин особистості й держави*, Луцьк 2004, 276 с.

⁴ ШЕВЧУК Л.: *Проблеми індивідуального й суспільного здоров'я в контексті трансформації соціальної мобільності*. „Соціогуманітрані проблеми людини” 2006, № 2, с. 97.

⁵ Соціальний індикатор рівня життя населення: Статистичний збірник, Київ 2005, 229 с.

середню спеціальну або вищу освіту. Сучасні жінки часто відкладають народження первістка до свого тридцятиріччя – „спочатку кар’єра, а згодом діти”. Поширеним стало позашлюбне материнство в дуже молодому віці й несвідома багатодітність соціально неблагополучних родин.

Економічні труднощі, невлаштованість молоді, невпевненість у майбутньому – основні причини нетрадиційних для України шлюбно-родинних відносин. Зростає частка юридично незареєстрованих (так званих громадянських) шлюбів. З’явилася відносно нова для України модель стосунків – родини „нових українців”, для яких типовою є зосередженість на вартостях добробуту. Більшість сімей „нових українців” було створено задля взаємної вигоди: він їй – певний рівень життя, вона йому – свою вроду. У такій родині цілком інша модель стосунків – психологічних, культурних, інше виховання дітей. Тут духовність та почуття любові не є основним. Стосунки будуються за модною моделлю – дитина, гувернантка, хороша приватна школа. Якщо в чоловіка виникнуть проблеми, він втратить бізнес – дружина не буде йому підтримкою, просто залишить його, шукаючи іншого спонсора.

Сімейні проблеми, обмаль часу для спілкування з дітьми призводять до розриву душевно-духовних сімейних зв’язків, обмежують можливість батьків і дітей разом проводити дозвілля. Нестабільність стосунків, відсутність необхідної культури сімейного життя, пияцтво батьків призводить до збільшення кількості зруйнованих сімей і дітей, котрі потрапляють у спеціальні дитячі заклади, жебракують, бродяжать.

Психологи та педагоги констатують, що більшість молодих подружніх пар сьогодні психологічно не підготовлені до шлюбу. Оскільки нині особиста свобода, а разом із нею і свобода вибору партнера є цінністю, то вже ніщо не стримує молоде подружжя від розлучення. Втративши національні сімейні традиції, майбутнє українське подружжя намагається копіювати американський спосіб життя – з його прагматичними зв’язками, повною матеріальною незалежністю її членів тощо. Тоді як в американському суспільстві, стурбованому тривожною сімейною статистикою, проблеми моральності й сімейності вирішуються на якісно новому рівні.

Важко сказати, якою зрештою стане українська родина. Але поки що переважає такий її тип, де позитивні складові старої моделі вже не діють, а нові норми ще не склалися. Український інститут соціальних досліджень, який проводить свої дослідження в рамках проекту „Молода сім’я України (1994–2015 рр.)”, отримав цікаві результати. Вони свідчать, що за шкалою загальнолюдських цінностей у більшості молодих родин на порозі ХХІ ст. чільне місце займають вартості сім’ї (89,8% респондентів). Створюючи родину, молоді люди називають такі цінності, як здоров’я, діти, кохання, матеріальне забезпечення, сексуальна гармонія, впевненість у собі. Усе це тісно пов’язано з виконанням сімейних функцій.

Стосовно уявлень про свій сімейний статус, то на перше місце чоловіки виносять функцію народження й виховання дітей (90,3%), на друге – задоволення потреб у коханні, особистому щасті, почутті захищеності (74,2%). При цьому привертає увагу те, що коли чоловіки вибирали з перерахованих в анкеті трьох сімейних цінностей (кохання, діти, побут), то переважна більшість із них вибрали кохання 74,7%, а народження й виховання дітей вважають найважливішою сімейною цінністю лише

15,5%. З наведених даних можна припустити, що в сучасному шлюбі домінуючою ціннісною орієнтацією є кохання й пов'язане з ним особисте щастя, емоційний комфорт у родині. Тут, здавалося б, є суперечність між уявленнями про найважливіші функції сім'ї. Адже на першому місці мали б бути вартості батьківства-материнства. Натомість багато молодих людей основною вартістю сім'ї називає любов. Проте 64% опитаних вважають ідеальною сім'єю таку, яка має двох дітей.

Специфіка внутрішньої мотивації родини до міграції

Аномічні ознаки соціальної мобільності родини відстежуються на рівні мотивації до праці членів родини. Ще 5-8 років назад головним чинником бідності родин в Україні було безробіття. Сьогодні низькі заробітки не дозволяють родинам перетнути межу бідності. Усе це штовхає батьків та матерів на пошук роботи за межами України. Крім цього, гонитва за високими доходами стала самоціллю та причиною продовження міграційного становища членів родини (батька чи матері). Деформоване розуміння багатьма трудовими мігрантами цінностей сім'ї, кар'єри, здоров'я посилювалося специфікою державної політики. Звернемось до кількісних параметрів міграції членів родин. За різними статистичними даними з України емігрувало приблизно 5-7 млн. осіб. Непокоїть факт готовності до еміграції української молоді (рис. 1).

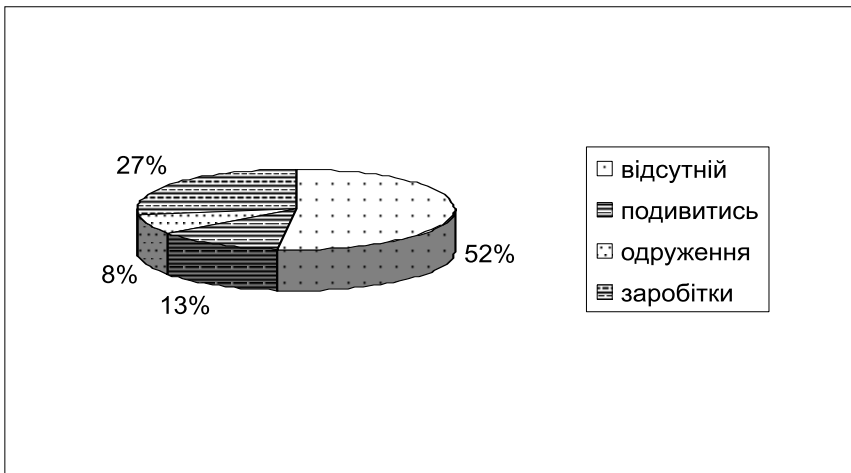

Рис. 1. Мотиви міграції молоді.

Найбільш уразливими до бажання емігрувати виявились члени молодих родин. 47% українців віком до 40 років готові виїхати за кордон. Ба більше, подружжя виявляє готовність дозволити один одному бути в трудовій еміграції роками (рис. 2).

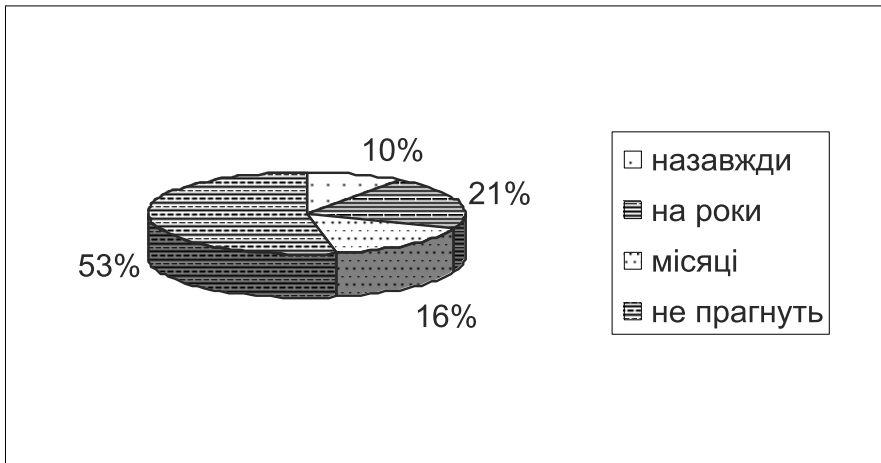

Рис. 3. Готовність молодих сімей дозволити дружині, чоловікові емігрувати.

Процеси еміграції захитали вартості сільської родини, яка була споконвічним носієм вартостей батьківства-материнства. За даними досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, неурядових організацій (2005 р.) найбільше емігрують:

- члени сільських родин (райцентрів, малих містечок);
- особи віком 25-27 років, більшість з яких уже мають сім'ї (50-60% мають дітей).

За інформацією веб-сайтів Міністерства внутрішніх справ України: молоді нелегальні емігранти є групами ризику. Адже впродовж 1998-2005 років виявлено 1279 злочинів торгівлі людьми.

Жіночий ейджизм та міграція

На зміни традиційного укладу сім'ї впливають процеси жіночої емансипації, яка значно раніше відбулася у Західній Європі. Україна постачає чималу кількість нелегальних емігранток, здебільшого 30-45 річного віку. Так, українські жінки щораз частіше декларують (про що свідчать результати багатьох соціологічних опитувань та психологічних досліджень)⁶ готовність займатися кар'єрою, відклавши одруження та народження дітей, а також до еміграції.

Вагомою обставиною трудової міграції жінок середнього віку, які залишають свої родини, є „ейджизм”. Світова глобалізація, інтеграційні процеси у всіх сферах діяльності людства надали Україні чудову можливість для входження до світового ринку праці. З іншого боку, ці процеси спричинили перерозподіл трудового потенціалу на внутрішньому ринку праці. Внутрішній чинник, який спонукає українців до трудової міграції за кордон, – гіпертрофованість національного ринку праці.

⁶ ГЕРАСИМОВА Т.: „Другим голосом”: в пошуках утраченої історії. „Гендерные исследования. Харьковский центр гендерных исследований” 2000, № 4, с. 227-246.

За останнє десятиріччя в руслі психологічних досліджень гендеру все частіше обговорюється питання соціальної адаптації окремих груп населення, яке пов'язане із категорією віку⁷. Попри це майже не зауважується проблема соціальної дезадаптованості та економічної залежності жінок 40 + (10) років. Соціальний „ейджизм” є підґрунтям особистісних проблем та міграції, з якими зіштовхуються жінки цієї вікової категорії.

Типовим проявом „ейджизму” є обмеження доступу до ресурсів та звільнення від участі у прийнятті рішень певних груп населення. Здебільшого жінки цієї вікової групи переживають труднощі адаптації до динамічних соціальних відносин конкурентно-ринкового типу. Під впливом соціального образу „віку” типові жіночі ролі, – самоосвіта, професійні заняття, виховання дітей, сімейні обов'язки, – трансформуються у значущі соціальні та трудові позиції. Особистісні проблеми „соціальної відставки”, „знеособленого статусу” є типовими для значної кількості жінок середнього віку, які переважно мають вищу освіту та хороший професійний і кваліфікаційний рівень. Маргінальні позиції жінок середнього та передпенсійного віку, їх так звана „соціальна старість” обумовлена низкою об'єктивних та суб'єктивних обставин:

- посиленням виробничих відносин конкурентного типу у сфері жіночої зайнятості;
- специфікою політики в галузі державного бюджетного фінансування, де зайнята переважна більшість жінок (освіта, культура, медицина);
- прив'язаністю 40-45 річних жінок до консервативних (соціалістичних, радянських) форм мотивації до творчих видів трудової зайнятості і, відповідно, до пасивних форм організації своєї професійної кар'єри.

Вік є прихованою причиною звільнення жінок висококваліфікованої праці і творчих професій. Відсутність роботи, або незначні заробітки обумовлюють економічну залежність жінок, низький розмір майбутніх пенсій. Щоб вижити, жінки вступають у систему вторинної зайнятості на низькостатусні, не обліковані, малооплачувані робочі місця і повністю стають залежними від сваволі працедавця. Це посилює психологічне самовідчуття маргінальності у жінок, їх економічну залежність та створює передумови їх входження до груп ризику. Жінки легко робляться потенційними жертвами торгівлі робочою силою за кордоном, алкоголізації, втрати постійного місця проживання тощо.

Серед жінок, які звертаються до державної служби зайнятості, більшість складають жінки-службовці 45-54 років. Цей „ейджизм” нічим не обґрунтований, окрім негативних стереотипів соціального сприйняття. Як свідчать психологічні опитування, багато жінок готові до складної роботи, мають високий рівень підприємництва, схильні до зміни старих професійних установок⁸. У новостворених структурах (організаціях, фірмах) працює 30% жінок у віці 40-44 роки та 27% – у віці 45-54 років⁹. Ця статистика має свої нюанси, по-перше, вона залишається майже незмінною

⁷ ГАПОН Н. Н.: *Гендер у гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз*, Львів 2002, 310 с.

⁸ *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія*. Смоляр Л. О. (ред.), Одеса 1999, 234 с.

⁹ ГЕРАСИМОВА Т.: „Другим голосом”: *в пошуках утраченої історії...*, с. 227-246.

впродовж років, по-друге, жінки цього віку частіше виступають у ролі працедавців, ніж найманих працівників. Це означає, що у стосунку до цієї групи населення повинна зростати роль різних видів соціальної реабілітації.

У липні 2006 року Західноукраїнський центр „Жіночі перспективи” розпочав реалізацію нового проекту „Напрацювання інноваційних механізмів подолання гендерної дискримінації на ринку праці”, підтриманого Українським жіночим фондом. Основна мета проекту – розширити економічні можливості жінок на ринку праці та відпрацювати практичні механізми подолання гендерної нерівності, знизити міграційний потенціал жінок середнього віку. Його початкові завдання: а) створити ефективні гендерні кутки у районних центрах зайнятості та кредитних спілках; б) навчити спеціалістів цих структур підтримувати кутки в актуальному стані; в) надати можливість приватним підприємцям отримати якісні консалтингові та тренінгові послуги для ефективності їх бізнесу тощо.

Як бачимо, серед завдань проекту практично відсутні цілі, сформульовані на зміну психологічної складової „жіночого ейджизму”. На даний час психологічні різновиди соціальної реабілітації стосовно жінок середнього віку, з одного боку, не відносять до необхідних напрямків соціальних реформ, з іншого, до напрямків державної підтримки їх підприємницької активності. Якщо за даними опитувань, майже половина жінок середнього віку або є безробітними, або знаходяться під загрозою звільнення, то вочевидь зростає роль щонайменше їх психологічної підтримки (рольових тренінгів, консультацій тощо). Тому працівники служб державної зайнятості, різних фондів мали б якнайшвидше внести у свої перспективні плани роботи розробку заходів з психологічної адаптації для даної вікової категорії жінок.

З’являється також необхідність державного регулювання чинників, що обумовлюють процеси міграції членів молодих родин. Державна політика, навіть на матеріальному рівні, спроможна знизити ситуацію мобільності (міграції) членів молодих родин у пошуках роботи та грошей для утримання сім’ї з новонародженою дитиною. Проте зауважимо, що фінансові виплати при народженні дитини дають нетривалий ефект. Матеріальна підтримка молодих родин повинна доповнюватися формуванням у підростаючій молоді громадянської позиції. Необхідне повернення людям розуміння сенсу життя (навіщо заробляти гроші, коли втрачаються безпосередні зв’язки з родиною?); усвідомлення необхідності народження та виховання нових поколінь, які мають стати кращими за попередні; наявність впевненості в майбутньому тощо. Засоби матеріального заохочення повинні відігравати лише допоміжну роль. Водночас, у нас залишається відкритим питання як покращити стандарти життя, і цим треба займатися паралельно з виправленням демографічної кризи. Що ж стосується останньої, то, в першу чергу, для подолання цієї кризи треба працювати над наданням якісних соціальних послуг, а потім – підвищення народжуваності. Головна ж роль належить духовній і культурній політиці держави, з якої випливатиме політика економічна, демографічна тощо.

Чи може просвітницько-роз’яснювальна робота вплинути на демографічну ситуацію та міграцію? Звичайно, пропаганда сім’ї і здорового способу життя здатна вплинути на демографічну ситуацію та знизити міграційні устремління членів моло-

дих родин. Але ця пропаганда також має допоміжну функцію, тут потрібен міцний світоглядний фундамент, розуміння спільнотою сенсу життя і своєї ролі в потоці буття. Йдеться про початки просвітницько-виховної роботи щодо формування певної психокультури сім'ї у молодих членів суспільства. Проблема в тому, що цінності української сім'ї зазнають чималих трансформацій¹⁰. Сьогодні як у мас-медіа, так і в повсякденному спілкуванні загублено найважливішу ланку буттєвого ланцюжка, за яким життя людини складається не лише з роботи, а й із її родини. У цьому питанні нам треба багато працювати як з дітьми, так і з батьками, а також з молоддю.

У цій ситуації допомогти можуть різноманітні освітні та просвітницькі програми для дітей та дорослих. Існують різні навчальні програми, методи роботи, зокрема програми для дітей в ігровій, інтерактивній формі, а також спеціальні програми для підлітків. Подібне комплексне навчання та виховання, яке має здійснюватися в сім'ї, громаді, навчальному закладі засобами масової інформації тощо. Особливого значення у наш час набуває інформація, отримана з радіо, телебачення, Інтернету тощо. Вона повинна прищеплювати вартості родини, надавати інформацію, що позитивно підтримує родину, дитину.

Сьогодні основна ставка на зниження міграції українських родин робиться на реалізації Концепції демографічного розвитку. З огляду на складність і специфіку демографічних проблем реалізація Концепції буде здійснюватися поетапно відповідно до Стратегії економічного і соціального розвитку України „Шляхом європейської інтеграції” на 2004-2015 роки, схваленої Указом Президента України від 28 квітня 2004 р. № 493 (493/2004). У ній зафіксовано, що пріоритетними напрямками державної підтримки сім'ї є створення умов для поліпшення матеріального становища сімей шляхом:

- 1) зростання трудових доходів, подолання бідності працюючого населення; реалізації конституційних гарантій щодо розмірів мінімальної заробітної плати, пенсії, інших видів соціальних виплат та допомоги на рівні не нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму; розвитку кредитування, в тому числі із застосуванням механізму податкового кредиту; економічного стимулювання сімей, зокрема за допомогою кредитних та податкових інструментів; державної підтримки сімейного підприємництва, фермерства, інвестування у розвиток соціальної та виробничої інфраструктури села;
- 2) поліпшення житлових умов сімей шляхом: розвитку житлового кредитування, насамперед молодіжного, іпотеки, активізації участі населення в пайовому будівництві і житлово-накопичувальних програмах; законодавчого забезпечення формування фондів соціального житла з метою надання його громадянам, що потребують поліпшення житлових умов;
- 3) забезпечення виховання дітей у сім'ї шляхом: розвитку дошкільного і позашкільного виховання та освіти, включаючи сімейні форми; запровадження соціального патронування та супроводу неповних, соціально неблагополучних, бідних сімей з дітьми з боку державних та громадських організацій; удо-

¹⁰ ГАПОН Н.: *Вартості української родини в репрезентаціях студентської молоді*. „Молодь і ринок” 2007, № 8 (31), с. 12-16.

- сконалення законодавства з питань усиновлення, зокрема дітей, позбавлених батьківського піклування; надання допомоги безпритульним дітям;
- 4) утвердження високого соціального статусу сім'ї шляхом: пропаганди у засобах масової інформації дітонародження, досвіду організації сімейного життя, започаткування сучасних форм підготовки молоді до шлюбу та створення сім'ї; збагачення шлюбно-сімейних традицій, підвищення статусу материнства і батьківства у суспільстві; розвитку соціального сервісу у сфері обслуговування сімей, надання їм послуг і консультацій;
 - 5) зменшення масштабів зовнішньої, зокрема, трудової міграції, подолання її негативних наслідків та недопущення у майбутньому шляхом: укладення міждержавних угод про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист; стимулювання зворотності зовнішніх трудових поїздок; забезпечення соціальної захищеності українських працівників за кордоном;
 - 6) економічне регулювання внутрішніх міграційних потоків шляхом: створення системи інформування населення про можливості працевлаштування в інших регіонах країни; розвитку маятникової міграції; подолання різкої регіональної диспропорції у якості життя населення.

Отже, з метою послаблення негативних аспектів сучасних міграційних процесів, які відбилися на становищі української родини, слід задіяти всі позитивні ресурси інформаційного суспільства й посилити суспільну комунікацію на відродження засадничих вартостей української родини. На рівні освітніх інститутів, просвітницьких організацій, асоціацій, релігійних громад слід інтенсифікувати діалог з родиною. Адже в основі будь-якої життєдіяльності сім'ї є певна психокультура, що визначає її соціальну мобільність. Необхідно провадити діалог з батьками стосовно їх економічної мотивації діяльності – для чого заробляти гроші, якщо втрачаються емоційні, духовні зв'язки з дітьми? На рівні громадських ініціатив слід впливати на роботу українських владних інститутів стосовно розробки соціальних проектів, скерованих на зниження обсягу, темпів еміграції. Невідкладним є укладання міжнародних домовленостей стосовно правових аспектів еміграції, які мають запобігати явищу торгівлі людьми. Відродити духовні цінності української родини вкрай складно без державного реформування, системної роботи всередині українського суспільства, яка б включала соціальні, освітні проекти.

Діалектика викликів і загроз безпеці: міграційний аспект

Вступ

В останні десятиріччя міграційні процеси стали однією з найважливіших демографічних проблем і розглядаються не лише як звичайне механічне пересування індивідів, а як складний процес, який зачіпає багато сторін суспільно-політичного життя. На сучасному етапі дослідження явища міграції в контексті проблем безпеки актуальне з огляду на низку обставин, до яких можна віднести:

- розширення правового поля й акцентуація уваги міжнародної спільноти на проблематиці прав людини, до яких, безумовно, належить право вільного пересування;
- необхідність аналізу явища міграції як такого, з урахуванням її мети, завдань і особливостей в окремих регіонах світу та ступеня її впливу на інші сфери суспільних відносин, зокрема на сферу безпеки;
- зміни соціальних і політичних параметрів розвитку політичних структур, прийняття і втілення в життя законів, що обмежують права мігрантів і можуть бути джерелом небезпеки та політичної нестабільності;
- потребу наукового осмислення і розуміння соціально-політичної спрямованості відносин між самими мігрантами, а також між мігрантами і місцевим населенням з огляду на безпеку суспільства і держави.

Наслідки міграції проявляються в різних сферах суспільного життя: політичній, соціальній, економічній, культурно-психологічній та ін. Більше того, ці наслідки мають як *позитивний*, так і *негативний* характер, стаючи, таким чином, джерелом конфліктів. Так, з одного боку, міграція населення суттєво впливає на збалансованість ринку праці, змінює економічний і соціальний стан населення, часто супроводжується зростанням освітньої і професійної підготовки, розширенням потреб задіяних у міграції людей. З іншого – масовий притік мігрантів може бути причиною росту безробіття, посиленого тиску на соціальну інфраструктуру. Міграція впливає також на демографічну та соціальну структуру, розміщення і розселення населення, його етнічний склад та веде до напружених стосунків між різними зацікавленими державами і навіть до міжнародної нестабільності. Все це сприяло тому, що науковці, а за ними і політичні діячі, почали розглядати міграцію як виклик або навіть

* Канд. Політичних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародного туризму, Львівський національний університет ім. Івана Франка

загрозу національній та міжнародній безпеці, особливо після розпаду біполярної системи, коли саме поняття „безпеки” перестало ототожнюватися виключно з безпекою військовою, а й об'єднало також інші її різновиди, такі як безпека економічна, екологічна, політична, етнонаціональна, демографічна та ін.

Зміст та особливості явища міграції

Термін міграція походить від латинського слова *migratio*, що означає „переміщення, переселення”¹. В літературі зустрічаються різні визначення поняття „міграція”. Так, у Короткому Оксфордському політичному словнику знаходимо таке визначення міграції – „постійний рух окремих осіб чи груп з однієї території на іншу”². Український вчений А. Хомра під міграцією розуміє „територіальні переміщення населення, які пов'язані зі зміною місця проживання”³. У польському виданні „Енциклопедія політології. Міжнародні відносини” поняття „міграція” означає „переміщення населення з однієї території на іншу, зумовлене політичними, економічними, суспільними, екологічними чи ін. чинниками”⁴. Отже, міграція – це територіальне переміщення населення між різними населеними пунктами, незалежно від тривалості, регулярності і мотивації.

Міграцію населення класифікують за різними критеріями: *причинами і мотивами, часом перебування, характером прийняття рішень мігрантами, способом реалізації, природою територіальних переміщень, правовим статусом мігрантів* та ін.

За причинами і мотивами виділяють *економічні, політичні, екологічні, релігійні та ін. види* міграцій. До міграцій з економічних причин належать всі переміщення людей, які відбуваються переважно в результаті їх добровільного рішення і вибору і мають на меті покращення їх матеріального становища. Серед економічних мігрантів можна виокремити наступні категорії:

- *мігранти виживання* – мігранти, які прагнуть уникнути бідності та безробіття;
- *мігранти пошуку можливостей* – мігранти, які прагнуть збільшити свій дохід та рівень життя⁵.

Політична міграція настає в результаті зміни політичних режимів. У тих країнах світу, де особа, що належить до опозиційного табору, може бути фізично або морально знищеною, створюються умови для політичної міграції. Ці міграції охоплюють масові переміщення людей, наприклад, репатріацію населення в результаті зміни державних кордонів, втечу населення від різних форм дискримінації і т.ін.

¹ ЮДИНА Т. Н.: *Социология миграции: к формированию нового научного направления*, Москва 2004, с. 14.

² *Короткий Оксфордський політичний словник*. Маклін І., Макмілан А. (ред.), переклад з англійської, Київ 2006, с. 402-403.

³ ХОМРА А. У.: *Миграция населения: вопросы теории, методики исследования*, Киев 1979, с. 7.

⁴ *Encyklopedia politologii. Żmigrodzki M. (red.), т. 5. Stosunki międzynarodowe. Łoś-Nowak T. (red.), Zakamycze 2002, с. 215.*

⁵ Ghosh Bimal: *Migration, trade and international economic cooperation: do the inter-linkages work?* Paper prepared for the 10th IOM Seminar on migration, Geneva: 15-17 September 1992.

В останні десятиріччя активізувалися міграційні процеси, викликані екологічними причинами. Потреба пошуку прийняттого природного середовища є основним мотивом для переселення людей з районів екологічної кризи або прогресуючої деградації навколишнього середовища, яких можна класифікувати як екологічних мігрантів. Потребою пошуку прийняттого соціального середовища мотивуються міграції расового, етнічного, релігійного та ін. характеру.

За часом перебування міграції діляться на *постійні*, коли мігранти залишаються на новому місці назавжди, і *тимчасові*, що, зазвичай, здійснюються на певний термін, з наміром повернутися у країну виїзду. Постійна міграція відповідає двом умовам: по-перше, населення переміщується з одних населених пунктів в інші, по-друге, переміщення супроводжуються зміною постійного місця проживання⁶. Серед тимчасових міграцій можна виокремити *епізодичні, маятникові та сезонні* різновиди. *Епізодичні міграції* – це ділові, рекреаційні та інші поїздки, що відбуваються не лише нерегулярно у часі, але й не обов'язково в одних і тих же напрямках. *Маятникові міграції* – щоденні або щотижневі поїздки населення від місць проживання до місць праці (і назад), що розміщені в різних населених пунктах. *Сезонні міграції* – переміщення переважно працездатного населення до місць тимчасової роботи і проживання на термін, зазвичай, декількох місяців, зі збереженням можливості повернення в місця постійного проживання.

Залежно від того, чи здійснюється *переміщення людей за власним бажанням, чи проти нього*, міграція населення поділяється на *добровільну та примусову*⁷. Міграція може бути *добровільною*, якщо рішення приймає сам мігрант, і *примусовою*, якщо до переміщення його змушують інші суб'єкти. У першому випадку за мігрантом залишається право вибору – в певних межах – терміну свого від'їзду і місця, куди він збирається переїхати. У другому – мігрант позбавлений будь-якого права вибору. У цьому випадку міграція перетворюється у справжнє вигнання або виселення.

За способом реалізації міграції населення поділяють на *організовану*, яка здійснюється за участю державних або громадських органів влади чи з їх допомогою та *неорганізовану* (самостійну), яка здійснюється силами і засобами самих мігрантів.

Одним із важливих критеріїв ідентифікації міграцій населення є *природа територіальних переміщень*, залежно від перетину певного типу адміністративних кордонів (держави, області, міста та ін.). На цій основі виділяють *внутрішню і зовнішню (міжнародну) міграції*⁸. До *внутрішньої міграції* населення відносять переміщення в межах однієї країни між адміністративними районами, населеними пунктами і т.д. *Зовнішня (міжнародна) міграція* населення пов'язана з перетином державного кордону.

Для міждержавної міграції характерні такі поняття як *імміграція і еміграція*⁹. *Імміграція* означає *в'їзд у країну на постійне або тимчасове (як правило, тривале)*

⁶ РЫБАКОВСКИЙ Л. Л.: *Миграция населения: прогнозы, факторы, политика*, Москва 1987, с. 22–24.

⁷ *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)*. В: Енциклопедія. Римаренко Ю. (ред.), Київ 1998, с. 740.

⁸ *Миграция в постсоветском пространстве: политическая стабильность и международное сотрудничество*, Москва 1998, с. 102–105.

⁹ ДЕНИСЕНКО М. Б., ИОНЦЕВ В. А., ХОРЕЕВ Б. С.: *Миграциология*, Москва 1989, с. 7.

проживання громадян іншої країни, часто з отриманням нового громадянства. Іміграція впливає на динаміку чисельності населення, її демографічні наслідки зумовлені не лише кількістю мігрантів, але й своєрідністю їх віково-статевої структури. Вона призводить до змішування різних етнічних груп населення, в результаті чого формуються нові етноси.

Поняття „еміграція” об’єднує висококваліфікованих працівників, що виїжджають на постійне проживання в інші країни (*brain drain* – „відплив умів”); робітників, які прямують на роботу в країни з більш високим рівнем економічного розвитку, які не в стані задовільнити попит на робочу силу за рахунок власних трудових ресурсів; нелегальних мігрантів; біженців, які намагаються знайти притулок у сусідніх країнах.

За критерієм правового статусу мігрантів міграції поділяються на: *легальні* і *нелегальні*. *Легальні міграції* – це перетин населенням міжнародних кордонів на законних підставах, тобто за наявності в’їзної візи на певний термін або, перебуваючи в іншій країні, продовження терміну її дії. *Нелегальні мігранти* – особи, які незаконно виїждять у пошуках роботи в інші країни, а також особи, що перетинають кордон на законних підставах з подальшим нелегальним працевлаштуванням¹⁰.

На основі аналізу різноманітних класифікацій міграцій як явища і мігрантів як суб’єктів можемо ствердити, що між ними існує тісний взаємозв’язок, відтак, багато авторів класифікують міграції за декількома критеріями. Так, наприклад, англійська дослідниця Сара Колінсон виділяє такі види міжнародних міграцій: 1) *міграції економічні добровільні* (трудові мігранти); 2) *міграції політичні добровільні* (наприклад, міграція євреїв до Ізраїлю); 3) *міграції політичні вимушені* (потoki класичних „біженців”); 4) *міграції економічні вимушені* (біженці з місць екологічних та інших видів катастроф)¹¹.

На сьогоднішній день доволі важко розмежувати поняття *біженців* та *мігрантів*. Як зазначено у Конвенції ООН про статус біженців 1951 р., термін „біженець” можна застосувати для визначення особи, яка „через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за расовою ознакою, віросповіданням, громадянством, приналежністю до певної соціальної групи чи політичними переконаннями знаходиться поза межами країни, громадянином якої є, і не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом через відповідні побоювання”¹². Однак, іноді дуже складно визначити ступінь вимушеності переїзду, а різниця між біженцем та мігрантом може по-різному тлумачитися країнами в’їзду залежно від кількості осіб, що звертаються за відповідним статусом, та політичного підґрунтя, на фоні якого стався їх від’їзд¹³.

Таким чином, міграція як суспільний феномен характеризується поліморфністю і складністю дослідження. Про це свідчить різноманітність підходів до трактування цього явища, наявність безлічі типологій і класифікацій.

¹⁰ *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)*, с. 130–131.

¹¹ COLLINSON S.: *Europe and International Migration*, London; New York 1994, с. 2.

¹² Стаття 1 Конвенції ООН про статус біженців 1951 р. – Refworld CD-Rom, UNHCR, Geneva, 1997.

¹³ *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)*, с. 98.

Поняття безпеки та основні підходи до її розуміння

Ще більші труднощі викликає дослідження феномену безпеки, пов'язані, насамперед, з неоднозначним трактуванням її змісту. Термін „безпека” походить від латинського *securitas* – „безтурботність, сумирність”. У найширшому розумінні „безпека” – це складне поняття, яке ототожнюється з впевненістю і означає „відсутність фізичних загроз або захищеність від них”¹⁴. Можливі три напрями тлумачення змісту безпеки. Один напрям – це підхід до безпеки як до *багатоаспектного стану*, інший – як до *багатогранного уявлення про те, яким повинен бути такий стан і яким він є насправді*, третій – як до *мети*¹⁵. Стан безпеки може бути більшим або меншим, або й зовсім відсутнім. Мета може бути чітко усвідомлюваною або неясною, напівусвідомленою. Уявлення про безпеку може бути правильним, наприклад, адекватно відображати стан безпеки, або викривленим – перебільшувати або применшувати реальний стан безпеки або небезпеки. У будь-якому випадку уявлення займає визначальне положення щодо стану і мети, оскільки стан оцінюють відповідно до уявлення, а мету визначають під впливом оцінки, отриманої у такий спосіб.

У людській свідомості уявлення про безпеку нечіткі, оскільки сама безпека рідко постає в ній як предмет спеціальної заглибленої рефлексії. Люди швидше відчують, ніж усвідомлюють, що для них означає безпека, сприймають і оцінюють її в сукупності всіх її граней, не відокремлюючи одну від іншої, і часто втілюють свої відчуття й оцінки не в понятті „безпека” як такому, а в якомусь образі, який, на жаль, не повністю відображає досліджуваний стан безпеки. На рівні ж наукового дослідження можна виділити певні операційні елементи, необхідні для аналізу фактичного стану безпеки.

Насамперед, це *суб'єкти й об'єкти* безпеки – усі ті, хто створює безпеку і ті, хто користується нею. Залежно від того, хто виступає суб'єктом чи об'єктом – окрема людина, суспільство, держава або сукупність держав, – устанавлюється той або інший *рівень* безпеки. Виділяють наступні рівні безпеки:

- особиста або індивідуальна (individual) безпека;
- соціетальна (societal) безпека або безпека суспільства;
- національна (national) безпека;
- міжнародна (international) безпека¹⁶.

Під особистою безпекою розуміють стан захищеності людини та здатність протистояти загрозам, пов'язаним з її життям, здоров'ям, добробутом, збереженням основних прав, джерел життєзабезпечення, ресурсів, середовища проживання. Соціетальна (societal) безпека означає стан пріоритетного захисту системи благ, накопичених унікальним соціокультурним середовищем, від загрозливих зовнішніх впливів. Національна безпека визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. І, нарешті, міжнародна безпека – стан міжнародних відносин, який виключає порушення

¹⁴ *A Dictionary of the Social Sciences*. Gould J. W., Kolb W. L. (ред.), London 1964, с. 629.

¹⁵ *Миграция и безопасность в России*. Витковская Г., Панарин С. (ред.), Москва 2000, с. 18-19.

¹⁶ Там само, с. 19.

миру та виникнення реальної загрози розвитку людства, за якого народи можуть суверенно, без втручання і тиску ззовні, визначити шляхи і форми свого суспільно-політичного розвитку.

Наступний операційний елемент – *загрози безпеці*, тобто чинники, наявність або відсутність яких обумовлює існування безпеки на різних рівнях. Німецький вчений Ф.-К. Кауфманн окреслює загрозу безпеці як „*можливість настання одного з негативно оцінюваних явищ*”¹⁷. За ступенем імовірності загрози можуть бути *реальними і потенційними*. За походженням вони поділяються на *природні, техногенні, соціальні*. За спрямованістю розрізняють *внутрішні і зовнішні загрози*. За масштабами виокремлюють загрози *глобального, регіонального та локального* характеру. За ступенем впливу класифікують *виклик, ризик, небезпеку і власне загрозу*. За сферами суспільного життя бувають *політичні, економічні, військові, етнокультурні, інформаційні* та ін. загрози.

Уявлення про загрози визначають завдання безпеки, які полягають, з одного боку, у ліквідації джерела загроз безпеці на певному її рівні, а з, іншого – розширенні доступних суб'єкту меж безпеки, збагаченні самого її змісту. Як негативні, так і позитивні завдання локалізуються у визначених галузях життєдіяльності суб'єкта і тим самим приводять нас до визначених *аспектів* або *видів* безпеки. Серед різноманіття видів безпеки виділяють низку таких, які заявляють про себе майже на кожному рівні безпеки і мають принципове значення для підтримки статусу безпеки всіх або переважної більшості суб'єктів чи об'єктів. Це, зокрема, *військова, економічна, соціальна, екологічна, фізична, політична, демографічна, етнокультурна, інформаційна, науково-технологічна* та ін. види безпеки.

Як уже зазначалося, існування декількох (багатьох) видів безпеки може призводити і часто призводить до появи протиріч між ними. Завдання кожної держави – пошук розумних компромісів між різними видами „безпеки”. Для того, щоб досягнути таких компромісів, щоб вони були обґрунтованими й виправданими, потрібні, як мінімум, дві умови. Насамперед – розуміння самої можливості конфлікту між різними рівнями й аспектами безпеки. Не менш важливо чітко уявляти собі як внутрішні, іманентні кожній суспільній підсистемі (демографічній, економічній, політичній і т. ін.) проблеми безпеки, так і ті, що виникають при взаємодії різних підсистем між собою.

Співвідношення та взаємозв'язок міграції і безпеки

Міграція як особливий феномен завжди розглядалася в певному контексті – економічному або соціальному, історичному або культурному, демографічному або етнічному. І це не випадково. Міграційні процеси, з одного боку, були значно детерміновані змінами, що відбуваються в житті одного або відразу декількох суспільств, і в цьому значенні є індикатором розвитку практично будь-якої з його сфер – по-

¹⁷ KAUFMANN F.-X.: *Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches Problem*, Stuttgart 1970, с. 167.

літичної, етносоціальної, економічної і т. ін. З іншого боку, відрізняючись між собою не лише в кількісному, але і в якісному аспектах, різні міграційні потоки мають свою специфіку й не можуть не впливати на ситуацію як у суспільствах, з яких вони походять, так і в суспільствах, які їх приймають. Доволі часто біженці та мігранти загалом сприймаються як об'єкт захисту міжнародних благодійних організацій, а не як проблема безпеки суспільств і держав. Однак масові міграції призводять до виникнення внутрішньої нестабільності у державі прибуття, а іноді – напруження у її стосунках з державою походження та створюють загрози міжнародній і національній безпеці¹⁸.

Досліджуючи взаємозв'язок явища міграції та безпеки, бачимо, що це величини, принципово відмінні одна від одної. Міграція має видиме втілення в людях, залучених в процес просторових переміщень, – безпека має швидше символічний, ніж конкретний наочний вираз, тобто більшою мірою ототожнюється зі структурами й інститутами. Міграцію можна виміряти в кількісному відношенні – кількісно ж описати безпеку більш проблематично. Міграція у своєму існуванні не залежить від якісної оцінки або залежить від неї лише тією мірою, якою оцінка впливає на заборону або заохочення міграції, – безпека, навпаки, прив'язана до якісної оцінки і без неї ніби зовсім не існує (хоча насправді може існувати як неусвідомлюваний стан)¹⁹.

При безпосередньому аналізі проблеми стає зрозуміло, що міграція є реальним або потенційним *викликом* безпеці. Вона так чи інакше впливає на безпеку як стан, вимагає оцінки за мірками безпеки як уявлення й і узгоджується або ні з безпекою як метою. Очевидно, що зв'язок міграції та безпеки – двосторонній, і проблема „міграція і безпека” в аналітичному сенсі поділяється на два аспекти: безпеки, індивідів, суспільств і держав, які зачіпають міграційні потоки, і безпеки людей, що формують ці потоки.

При цьому і з погляду безпеки мігрантів, і з погляду безпеки будь-якого середовища, яке вони залишають і в яке вливаються, надзвичайно велике значення мають різні структурні характеристики міграції, про які ми говорили раніше. Це зокрема, обсяги та тривалість у часі міграційних потоків. Масові міграційні викиди завжди так чи інакше, більшою або меншою мірою порушують систему безпеки, що склалася в суспільстві до моменту різкого збільшення міграційних потоків. Однак і невелика за розмахом міграція, коли вона не переривається і не слабшає впродовж тривалого проміжку часу, зрештою починає руйнувати систему безпеки.

Особливо важливим для нашого аналізу є дослідження *просторового аспекту* міграційних переміщень – розподілу населення між *полюсом вибуття* і *полюсом прибуття*. Наступною характеристикою міграційних потоків, важливою для вивчення її в контексті впливу на безпеку, є *обставина виїзду чи в'їзду, за якою* міграції можуть мати добровільний чи недобровільний характер²⁰. Різниця між ними в тому, що при недобровільних домінують фактори виштовхування на полюсі вибуття, а при добровільних – фактори притягання на полюсі прибуття.

¹⁸ LOEDCHER G.: *Refugee Movements and International Security*, London 1992, с. 5.

¹⁹ *Міграція и безопасность в России*, с. 9.

²⁰ Там само, с. 37-38.

Вплив міграції на безпеку мігрантів

Аналізуючи вплив міграції на безпеку самих мігрантів, бачимо, що різниця між життєвими обставинами, якими воля вибору мігранта не обмежується, тими обставинами, при яких вона обмежена, і тими, при яких її зовсім немає, значною мірою визначається тим, які аспекти безпеки доступні людині, у якому обсязі і діапазоні. При цьому, виважено міркуючи про свою життєву ситуацію або емоційно реагуючи на неї, людина виходить з особистого досвіду і засвоєних нею уявлень про безпеку. З їхньою допомогою вона оцінює свій статус безпеки в тому місці, де проживає зараз, і в тому місці, куди передбачає переїхати, коректує стару або формулює нову мету безпеки. На індивідуальному рівні мігранти, порівняно з населенням у країнах прибуття, більш оптимістично оцінюють доступний їм стан безпеки, оскільки сприймають його, перш за все, крізь призму труднощів, яких зазнали до переїзду.

На рівні індивіда найбільш гострі проблеми безпеки пов'язують з недобровільними переміщеннями, рішення про які приймається під тиском факторів, які виштовхують населення з території колишнього проживання. Характерна риса недобровільної міграції полягає в тому, що людина, яка є її учасником, насамперед прагне втекти від обставин, небезпечних для життя, що загрожують підірвати економічні підґрунтя її безпеки, звузити соціальні межі безпеки та ін. Тобто переважають негативні мотиви, що асоціюються з полюсом вибуття. При добровільній міграції мотиви переважно позитивні: мігрант хоче розширити межі вже досягнутої безпеки, забезпечити ті її аспекти, які раніше були для нього неактуальними або взагалі не усвідомлювалися, а можливість реалізації цього він пов'язує з полюсом прибуття. „Добровільні” мігранти заздалегідь вибирають бажане місце поселення, як правило, таке, де вже оселилися їх знайомі і рідні, де є попит на їхню працю, де вони зможуть підвищити свій освітній або професійний рівень, поліпшити своє економічне становище. Іншими словами, можна констатувати, що для примусових мігрантів „фактори виштовхування” набагато важливіші, ніж „фактори притягання”, для них важливішим є зберегти життя взагалі, ніж його поліпшити.

Нарешті, уточнюється склад основних суб'єктів безпеки: держава-донор на полюсі вибуття – потік мігрантів – держава-реципієнт на полюсі прибуття. Найбільш активна діюча сила – мігранти: з одного боку, вони є суб'єктами міграційного процесу, безвідносно до його впливу на їхню власну безпеку й ін. факторів, з іншого боку – є носіями викликів і загроз безпеці. Однак таке розростання зовнішньої суб'єктної ролі парадоксальним чином обертається проти них самих тим, що у сфері власної безпеки вони, навпаки, значною мірою втрачають якість самостійних суб'єктів. Порізно, більшою чи меншою мірою, але і недобровільні, і добровільні мігранти потрапляють у залежність від прихильності суспільств, які відпускають і які приймають, а також об'єктивуються міграційною політикою держав.

Так чи інакше, практично будь-яке міграційне переміщення з однієї території на іншу містить у собі виклик безпеці самих мігрантів. Трансформація виклику в загрозу їх безпеці особливо реальна у випадку недобровільної міграції, незалежно від причин, які призвели до переміщення. Так, переміщення біженців, як правило, від-

бувається раптово й в умовах, які часто становлять загрозу для їхнього життя, тобто фізичної безпеки. Біженці поспіхом залишають свої домівки, а район або країна, які їх приймуть, найчастіше для них невідомі. Більше того, таке переміщення, зазвичай, пов'язане з утратою середовища проживання, будь-яких засобів до існування і певного суспільного статусу (екологічна, економічна, соціальна безпека). Приймаючи рішення про міграцію, такі мігранти заздалегідь знають, що заради одних аспектів безпеки жертвують іншими. Тому, хоча загрози безпеці, актуальні для них у полюсі вибуття, як правило, зникають або помітно послаблюються завдяки самому факту міграції, замість них з'являються інші, у тому числі і ті, котрі до від'їзду були неактуальні. Що стосується добровільних мігрантів, то загрози їхній безпеці, навпаки, виникають саме в результаті переміщення. Причому загрози можуть набувати таких розмірів, що позитивні результати добровільної міграції не покриватимуть її мінусів, які спочатку самі мігранти вважали неприємними побічними наслідками, здавалося б, добре продуманого рішення.

Вплив міграції на безпеку індивідів, суспільств та держав

З точки зору безпеки індивідів, суспільств та держав, які відпускають і приймають мігрантів, ситуація виглядає дещо по-іншому. Для її аналізу розглянемо різні аспекти і рівні безпеки. На *індивідуальному рівні* міграційні потоки становлять загрозу, насамперед, фізичній безпеці населення у пунктах прибуття мігрантів (кримінальні злочини, хвороби, сутички на різній основі та ін.). Міграція часто призводить до розпаду родин і цілих спільнот, перетворення осіб, що залишаються в полюсі вибуття, на утриманців, які існують в основному за рахунок грошових переказів мігрантів, що є загрозою їх фізичній, соціальній, економічній безпеці. Усе залежить від індивідуального місця перебування людини, від того, чи знаходиться вона в осередку, який зазнає впливу міграційних потоків, якою мірою вона взагалі інтегрована у власну соціальну мережу, залежна від неї. Важливим є також сприйняття кожним індивідом як в полюсі вибуття, так і в полюсі прибуття характеру і меж власної безпеки, і, виходячи з цього, – з'ясування впливу міграції та мігрантів на окремі аспекти індивідуальної безпеки.

Аналізуючи вплив міграції на *безпеку суспільств*, слід зауважити, що кожен з міграційних потоків у полюсі вибуття створює ситуацію послаблення або навіть розриву сформованих соціальних зв'язків – хоча б за рахунок скорочення кількості їх безпосередніх учасників, а в полюсі прибуття – ситуацію раптового і відтак додаткового тиску на такі зв'язки. Відтак, суспільства схильні сприймати міграцію не стільки як виклик, скільки як внутрішню (у полюсі вибуття) або зовнішню (у полюсі прибуття) *загрозу* власній безпеці, насамперед, соціальній. Міграційні переміщення часто призводять до часткової або повної деформації етнодемографічної, територіальної і соціально-професійної структури суспільств у полюсах вибуття, викликаной зокрема проблемою „відпливу умів”, що трактується як загроза їх демографічній, економічній, соціальній, етнокультурній та іншим видам безпеки. У таких випадках

падає етнічний таксон спільноти, ускладнюється нормальне функціонування соціальної інфраструктури, що негативно позначається на відтворенні спільноти. До цих загроз безпеці, пов'язаних із вибуттям мігрантів, можуть додаватися загрози, викликані їхнім поверненням, – наприклад, унаслідок привнесення ними в рідне середовище неорганічних зразків чужої культури, запозичених у країні/регіоні перебування (загрози етнокультурній безпеці)²¹.

Міграція може створювати реальні або потенційні виклики чи загрози практично будь-якому аспекту безпеки, особливо в полюсах прибуття. Тут суб'єктами створення напруги у мережі соціальних зв'язків виступають люди, для яких можливість соціального включення в нове середовище починається зі вступом із цим середовищем в опозицію „ми – вони”, „свої – чужі”. Особливо сильним протиставлення мігрантів і корінного населення буває тоді, коли мігранти, різко виділяючись своїм зовнішнім виглядом і нормами поведінки, відкидають модель адаптації, яка передбачає мімікрію до середовища, швидке розчинення в ньому. Класичний приклад – „кавказці” у Росії, які є лідерами за силою фобій, спрямованих на „чужинців”²². У полюсі прибуття міграція може викликати загрози для індивідуальної і суспільної безпеки населення, – через загострення конкуренції на місцевих ринках праці і житла, монополізації мігрантами окремих секторів економічної діяльності, соціальної і культурної маргіналізації частини мігрантів, їхньої криміналізації (економічній, соціальній, фізичній безпеці), зіткнення етнічних стереотипів та норм поведінки мігрантів і корінного населення (етнокультурній безпеці). У суспільстві, яке приймає, міграція може спричинити виникнення вогнищ соціальної напруженості в місцях підвищеної концентрації мігрантів, викликати локальні спалахи етнічних конфліктів, ріст ксенофобії²³, політичного радикалізму й екстремізму, спровоковані збільшенням напруженості і конфліктами (політична, військова, соціальна, етнокультурна безпека)²⁴.

Вплив міграції на національну безпеку теж визначається залежно від полюсу вибуття чи прибуття. Він, зокрема, проявляється у зазгоді погіршення якості трудових ресурсів, збіднених відпливом значної їх кількості для держав вибуття, надмірна їх концентрація у державах прибуття, зазгоді збільшення спаду виробництва в деяких секторах економіки в полюсах вибуття, посилення криміналізації економіки, маргіналізації і соціальної диференціації населення в полюсах вибуття і прибуття (економічна, соціальна безпека держав). Особливо серйозною для держав-донорів є викликане міграцією скорочення їх національного науково-технічного потенціалу, уповільнення наукового і, як наслідок, усього соціально-економічного зростання економіки, що становить зазгоді загрозу їх економічній, військовій, науково-технологічній безпеці. Вплив міграційних переміщень на етнокультурну безпеку держав прояв-

²¹ СТАРЧЕНКОВ Г. И.: *Трудовые миграции между Востоком и Западом: Вторая половина XX столетия*, Москва 1997, с. 105-139; с. 125-130.

²² СИКЕВИЧ З. В.: *Расколотое сознание (этносоциологические очерки)*, Санкт-Петербург 1996, с. 80-85.

²³ МАЛАШЕНКО А.: *Ксенофобия в постсоветском обществе (вместо введения)*. В: *Нетерпимость в России: старые и новые фобии*. Витковская Г., Малашенко А. (ред.), Москва 1999, с. 5-18.

²⁴ ВИТКОВСКАЯ Г.: *Вынужденная миграция и мигрантофобия в России*. В: *Нетерпимость в России: старые и новые фобии*. Витковская Г., Малашенко А. (ред.), Москва 1999, с. 151-191.

ляється в загрозі трансформації етнодемографічної структури населення, яка може призвести до втрати корінним етносом національної ідентичності через активізацію процесів асиміляції і недосконалу політику держави у цій сфері. Це стосується рівною мірою полюсів вибуття і полюсів прибуття. Міграційні потоки можуть становити загрозу політичній безпеці держав-реципієнтів, що втілюватиметься у появі політичних партій та рухів, які створюються мігрантами, і здійсненні ними негативного впливу на зовнішню та внутрішню політику держав. Це, зокрема, може призвести до виникнення соціальної, військово-політичної нестабільності та конфліктів в окремих регіонах чи в усій країні (загрози для військової, політичної, соціальної безпеки).

Особливо серйозним джерелом загроз зовнішній національній безпеці держав-донорів виступає міграція, результатом якої є уповільнення інтеграції держав, що втрачають свій соціально-економічний, науковий, військовий потенціал, у світове співтовариство. До чинників, які погіршують стан національної безпеки, можна зарахувати ускладнення відносин держав прибуття з державами вибуття мігрантів через недосконалі механізми регулювання міграційних потоків та порушення норм міжнародного права (загрози політичній, військовій безпеці).

Без сумніву, міграційні переміщення можуть становити виклик або навіть загрозу для *міжнародної безпеки*. Так на глобальному та регіональному рівнях це проявляється, насамперед, у зміцненні окремих міжнародних факторів, і відтак, імовірності порушення балансу міжнародної безпеки (загрози політичного, військового, економічного характеру). Неконтрольований характер міграції сприяє також активному розвитку міжнародної тіньової економіки, зростанню фінансових злочинів серед транснаціональних ділових кіл, появі злочинних структур які, подібно до держави, здійснюють соціальний контроль, розподіл благ тощо Це загрожує міжнародній економічній, політичній, соціальній безпеці. Активізація процесів міжнародної торгівлі зброєю, людьми, наркоторгівлі, міжнародного тероризму, з якими тісно пов'язане явище міграції, створюють серйозну загрозу для різних сфер міжнародної безпеки. І нарешті, міжнародні міграційні потоки несуть загрозу значного поширення масових захворювань та епідемій.

Особливості міграційної політики держав у контексті забезпечення безпеки

Держава, на відміну від індивіда чи суспільства, має у власному арсеналі більш дієві інструменти впливу на міграційні процеси, до яких, у випадку держави прибуття, слід віднести: *повне виключення, тобто заборону в'їзду іммігрантів*); *диференційоване виключення або сегрегацію*, яка полягає у тимчасовому об'єднанні іммігрантів у певні соціальні підсистеми і залучення їх лише до деяких сфер суспільного життя (насамперед, ринку праці), водночас, передбачає обмеження їх доступу до інших сфер через юридичні механізми (відмова у громадянстві або існування відмінностей між правами громадян і негромадян) або через використання неофіційних методів (расизм і дискримінація) (Франція, Німеччина, Бельгія, США, Японія, країни

Південної Європи та ін.); *асиміляція* – політика залучення іммігрантів у суспільство через односторонній процес адаптації – шляхом відмови останніх від власних лінгвістичних, культурних, соціальних ознак і перемішування з корінним населенням (США на поч. ХХ ст., Канада після 1945 р.); *інтеграція* – слабша форма асиміляції, в процесі якої на початках дозволялося використання іммігрантами власної мови, створення ними соціальних, політичних, культурних асоціацій та ін., але кінцева мета була аналогічною, як при асиміляції – повне поглинення іммігрантів домінуючою культурою (Англія, Австралія, Канада у 1960-х рр.); *плюралізм*, який полягає у визнанні іммігрантів як етнічних спільнот і наданні їм рівних прав у всіх сферах суспільного життя з врахуванням їх різноманітності, але за умови прийняття ними ключових цінностей даного суспільства). У політиці плюралізму виокремлюють два механізми: *невтручання*, при якому допускається культурне та релігійне різноманіття, але на рівні державної політики не надається підтримка етнічним культурам, і *мультикультуралізм*, який передбачає готовність більшості суспільства прийняти культурне різноманіття, і відповідно, змінити соціальну поведінку в суспільстві і навіть його соціальні структури (Канада (1971 р.), Австралія (1973 р.), Швеція (середина 1970-х рр.)²⁵.

У випадку держави вибуття, до таких інструментів державного впливу належать: *повне виключення* (заборона виїзду емігрантів) (Радянський Союз); *диференційоване виключення* (частковий дозвіл на виїзд за кордон окремим групам за соціальною чи етнічною ознакою (наприклад, євреям у випадку СРСР); *плюралізм* (вільний виїзд за кордон для всіх бажаючих або створення сприятливих суспільно-політичних умов для внутрідержавних міграцій і розв'язання проблем власними силами).

Окрім національного рівня, міграційна політика реалізується також на глобальному і регіональному рівнях через діяльність міжнародних організацій, насамперед ООН, МОМ, МОП, і прийняття ними різноманітних документів у цій сфері (наприклад, Конвенція 1951 р. про біженців, Протокол 1967 р.). Особливе місце належить Всесвітнім конференціям ООН, що мають урядовий статус, і відповідно, ухвалені ними документи, мають більше, ніж рекомендаційний характер. Міграційна політика на цих рівнях характеризується певною суперечливістю, оскільки інтереси міжнародного співтовариства або певних міжнародних організацій можуть суперечити національним інтересам окремих держав. Другий аспект її суперечливого характеру полягає в тому, що сучасна міграційна політика розвинутих країн світу усе більше визначається протилежними тенденціями: з одного боку, починаючи з 1974 р. зростає жорсткість цієї політики стосовно мігрантів з „третіх” країн. З іншого боку, відбувається її подальша лібералізація, поява усе більш „прозорих кордонів” у рамках міжнародних регіональних союзів.

На різних історичних етапах у міграційній політиці національних держав переважала її та чи інша (еміграційна або імміграційна) складова, яка визначала суть цієї політики в цілому. На цьому рівні суперечливість міграційної політики викликана, насамперед, протиріччями економічного, демографічного і геополітичного характе-

²⁵ ЮДИНА Т. Н.: *Модели миграционных процессов в условиях глобализации*. „Социальная политика и социология” 2003, № 4.

ру. Так, розвиток економіки, як правило, вимагає лібералізації міграційної політики, у той час, як політичні або національні інтереси нерідко обумовлюють її більш жорсткий характер, що особливо наочно проявилось після подій 11 вересня 2001 р. у США. Сучасна міграційна політика визначається переважанням її імміграційної складової. Саме країни виразної імміграції визначають сучасну міграційну ситуацію у світі. Це, насамперед, США, Канада, Австралія, країни Західної і Північної Європи, арабські монархії на Близькому Сході, Венесуела, Аргентина, у Південній Америці, ПАР в Африці, Сінгапур, Японія, Гонконг в Азії, Росія на пострадянському просторі.

Міграція як виклик чи загроза безпеці індивідів, суспільств, держав, міжнародного співтовариства?

З наведеного випливає, що державу слід розглядати як центральний елемент забезпечення безпеки і ліквідації загроз, викликаних міграцією на різних рівнях (від індивідуального до міжнародного), адже лише вона може істотно протидіяти негативним наслідкам, які супроводжують міграційні процеси. Відтак, на рівні держави явище міграції постає як *виклик*, а не як *загроза* безпеці. На інших рівнях (індивід, спільнота, міжнародне співтовариство), не саме явище міграції нестиме *загрозу* безпеці, а особливості міграційної політики держави і ступінь її ефективності. На характер останнього впливають визначені обмеження, які умовно можна поділити на зовнішні (добровільно взяті державою зобов'язання міжнародного характеру й глобалізаційні процеси, які зменшують рестрикційну спроможність останньої) та внутрішні (рівень демократичності суспільства та ефективність суспільно-політичної системи).

Представимо можливі варіанти впливу міграції на безпеку з допомогою наступних сценаріїв:

1. У випадку зміцнення національної держави можна припустити запровадження нею жорсткішої міграційної політики в якості одного з ефективних інструментів протидії загрозам, які супроводжують міграційні процеси. Відтак, на рівні індивіда, суспільства і держави міграція перестане нести загрозу і сприйматиметься виключно як *виклик* доти, доки державна міграційна політика залишатиметься ефективною. На міжнародному рівні, зміцнення безпеки держави через ефективну міграційну політику не обов'язково становитиме позитивний внесок у зміцнення міжнародної безпеки. Консеквентна міграційна політика держави, окрім зміцнення власної безпеки, може слугувати меті покращити власне становище у міжнародній системі, за рахунок використання міграційного потенціалу країн-донорів (наприклад, Мангеттенський проект для США). Окрім того, запровадження жорстких міграційних обмежень і супутнє йому порушення прав людини може викликати негативну реакцію міжнародного співтовариства, загострення протиріч на міжнародному рівні і, як наслідок, погіршення міжнародної безпеки. У таких випадках міграцію (через інструменталізацію цього явища державою) доцільно розцінювати як *загрозу* міжнародній безпеці.

2. У випадку посилення впливу зовнішніх та внутрішніх обмежень, викликаних, серед іншого глобалізаційними процесами й супутньою їм т.зв. „ерозією” державного суверенітету можна передбачити ймовірну повну або часткову втрату державою здатності самій дієво протидіяти загрозам безпеці, зокрема у сфері міграції. Як результат неефективної міграційної політики держави, міграція нестиме *загрозу* безпеці на рівні індивіда, суспільства і, відтак, самої держави (неконтрольований притік біженців, зріст навантаження на соціальні мережі, міжетнічні суперечності, загострення криміногенної ситуації тощо). У цьому випадку ліквідувати негативний вплив міграційних процесів на безпеку держава може лише шляхом розвитку міжнародного співробітництва й нагромадження позитивного досвіду у розв’язанні міграційних проблем. Останнє слід розглядати як внесок у зміцнення міжнародної безпеки, на рівні якої міграція сприйматиметься лише як *виклик*.

У будь-якому випадку реальні чи потенційні виклики і загрози безпеці, які створює міграція, мають не лише негативне забарвлення. Вони своєю появою спонукають суспільства і держави до активності, реадaptaції безпеки, змушують глянути на неї під іншим кутом зору, сприяють створенню нових засобів її розширення та збагачення.